

A magyarhomorog-kőnyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről

KOVÁCS LÁSZLÓ

1. Bevezetés

1961-ben a Magyar Nemzeti Múzeum akkor még országos hatáskörű leletmentéseiből oroszlánrészt vállaló Patay Pál hitelesítette az Adattárnak bejelentett magyarhomorog (HB)-kőnyadombi¹ temető honfoglalás korinak meghatározott 1. sírját, majd a további kutatás lehetőségét kollégájának, Dienes Istvánnak engedte át, aki újabb öt temetkezést feltárva bizonyosodott meg a lelőhely jelentőségéről. Anyagiak híján azonban csak 1962-ben folytathatta az ásatást, amelyen szeptember 10–22. és 27–29. között Bakay Kornél ötödéves gyakornok, 24–28. között pedig Bálint Csanád másodéves régészhallgató vett részt. A harmadik hét végén úgy adódott a helyzet, hogy pénteken (28-án) Dienest a MNM Történeti Múzeuma kiállításával kapcsolatban Budapestre szólították, Bálint pedig hazautazott Szegedre, s az egy hétre ugyancsak visszarendelt Bakay szombaton még dolgoztatott, majd ő is eltávozott. Mivel Dienesnek néhány napot a múzeumban kellett töltenie, s az ásatás nem kezdődhetett hétfő reggel felügyelet nélkül, megkérte barátját, Bóna Istvánt, hogy szerezzen számára régészhallgatót segítségül. Bóna Pálóczi Horváth András másodéves hallgatót csípte el, ő pedig évfolyamtársának, e sorok írójának szólt. Ezért a Dienessel a múzeumi kiállításon való röpke szombati találkozást követően mindketten vállalkoztunk is a munkára. Az ünnepélyes öltönyben feszítő Dienes István hűvös szavai egyáltalán nem nyerték meg a tetszésünket, de elsősorban a tanárunknak tett ígéretünkre való tekintettel nem mertünk visszakozni. Ezért a jövődő főnökünktől kapott intenciók alapján 30-án (vasárnap) Magyarhomorogra utaztunk, s ott a kocsmában szerencsésen rá is bukkantunk a mindenben tájékozott előmunkásra, Tarsoly Béla „Kánikullára”.

1. A lelőhely neve ebben, vagyis nem a helyes „Kőnya-domb” formában ment át a köztudatba; magam is így használom. A lelőhelyekhez tartozó megyeneveket zárójelben, kezdőbetűikkel jelöltem.

1. kép. Kónyadombi csoportkép (balról jobbra): Kovács László, Mihály Péter,★ Pálóczi Horváth András, Dienes István, Kovács Béla vízhordó fiúcska (1963)

2. kép. A magyarhomorogi baráti házaspárnál (balról jobbra): Kovács László, Herczeg Erika tanítónő, Pálóczi Horváth András, Szabó Jenőné Hámpek Anna (1921–1990) tanárnő, Dienes István, elől ül: Szabó Jenő (1917–1999) tanár** (1962)

* A későbbi amatőr régész, vö. MIHÁLY Péter: Régészeti kutatások a nyugati Hanságban. *Soproni Szemle* 25 (1971). 17–28, 109–117; Uő: A Pest megyei kaptárkövek topográfiája (Topographie der Bienenstocksteine im Komitat Pest). *StudCom* 3 (1975). 31–60; Uő: A Heves megyei kaptárkövek topográfiája (Topographie der Bienenstocksteine im Komitat Heves). *EgriMÉ* 14 (1976). 245–292; Uő: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkövek topográfiája (Topographie der in Fels gehauenen Biene-stöcke im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén). *HOMÉ* 17–18 (1979). 33–86; Uő: A Pest megyei kaptárkövek topográfiájának újabb kiegészítései (1975–1990). *Turán* 3:5 (2000. okt.–nov.). 42–56; BARÁZ Csaba – MIHÁLY Péter: A Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkő-topográfia újabb eredményei és a fülkék rendeltetésének vizsgálata (Die neuen Ergebnisse der Bienenstockstein-Topographie im Komitat Heves und Borsod-Abaúj-Zemplén und die Untersuchung der Funktion der Nischen). *Agria* 30–31 (1995–1996). 63–105; MIHÁLY Péter – PETÉNYI László: *Cserépváralja története az őskortól napjainkig*. Cserépváralja 2000.

** Vö. BÓNA 1995–1996. 25: kép; KOVÁCS 1997. 364: 7. j.

A munka hétfőn rendjén megkezdődött, még aznap délután megérkezett Patay Pál is, Dienes István pedig csak október 3-án. Mindent rendben talált, még aznap este a kocsmában összegeződött velünk, akik itt a farmernadrágos, kordinges, műbőrdzsekis Dienesben egy más, szeretreméltóan kedves embert ismertünk meg. Az első ellenszenv így azonnal rokonszenvvé, majd tartós barátsággá változott, ami egyebek között azt eredményezte, hogy évekig Dienes állandó ásatási kísérőivé váltunk, én pedig az ő ajánlására kaptam maga mellett a MNM Középkori Osztályán 1966 nyarán szerződéses kisegítői állást. Az emlékezetesen baráti hangulatú (1–2. kép) közös terepmunkálatok² legjelentősebbikének egyébként éppen a kónyadombi ásatás bizonyult, amelyen Pálóczi Horváth András az 1962–1965-ös és az 1971-es szezonban vett részt, magam 1962–1971 között folyamatosan jelen voltam, később pedig Dienes hozzájárulásával 1985–1988 között a teljes feltárást is elvégeztem.³ Az alábbiakban e temető legfeltűnőbb jelenségét, az érmemellékleteinek változatosságát bemutatva adózok e legnagyobb közös munkánk emlékének.

2. A temető érméi

A magyarhomorogi 540 síros X–XI. századi magyar köznépi temető a körülményekhez képest teljesen feltártnak tekinthető, mert megfelelő szélességben üres szelvényekkel ástattam körül, s remélhetőleg még a dombhajlat alját elfoglaló, kőkeményre száradó agyagos talajban is megtaláltuk az összes – gyakran csak szétásott – kisgyermeksírt. E közepes nagyságú, de kiemelkedő érmegazdagságú temető⁴ 145 temetkezésébe,⁵ vagyis az elhunytak több mint egynegyede (26,85%) mellé helyeztek pénzt, sőt ez az arány még kissé (27,88%-ra) módosítható is, hiszen – a lejjebb tárgyalt – ho-

2. A magyarhomorogi temetőn kívül a következő lelőhelyeken mindhárman: 1963: Rakamaz-Túróczi parti homokbánya: DIENES István: Rakamaz (SzSzB)-Túróczi parti homokbánya. *RégFüz* I:17 (1964). 64; 1964: Karancsalja (Nó)-Lapostető, Rakamaz-Túróczi parti homokbánya: DIENES István: Karancsalja-Lapostető. *RégFüz* I:18 (1965). 50, 52; az alábbiakban pedig csak ketten-ketten: 1965: Szabadkígyós (Bé)-Tangazdaság homokbányája (Pálóczi Horváth és Kovács): PÁLÓCZI HORVÁTH András: Szabadkígyós, Tangazdaság homokbányája. *RégFüz* I:19 (1966). 46; Tiszaeszlár (SzSzB)-Dióskert (Dienes és Kovács): DIENES István: Tiszaeszlár. *RégFüz* I:19 (1966). 46 és I:20 (1967). 69.

3. Vö. KOVÁCS 1997. 363–370.

4. A magyarhomorogi temető érmegazdagsága kiemelkedőnek bizonyult a többi X–XII. századi köznépi temetővel összehasonlítva. Az alábbi adatok e temetők teljes sírszámára és csak a magyar érméire vonatkoznak (tehát a bizánci, muszlim, nyugat-európai és római veretekre nem), mert egyelőre megállapíthatatlan a bennük csak a XI. század elejétől, azaz a magyar pénzverés kezdetétől a használatuk végéig megásott sírok száma: Majs (Ba)-Udvari rétek: 1130 X–XI. századi sírból 46 temetkezésben 47 érme, (I. [Szent] László H22-ig), Halimba (Ve)-Cseres: 932 X–XII. századi 49 temetkezésben 54 érme (II. [Vak] Béla H49-ig), Csekej (Nyitra m.; Čakajovce, okr. Nitra, kraj Nitra, Szlovákia)-Templom-dűlő: 805 IX–XII. századi sírból 29 temetkezésben 29 érme (II. [Vak] Béla H50-ig), Rácalmás (Fe)-Göböljárás: 795 X–XI. századi sírból 4 temetkezésben 5 érme (I. András H9-ig), Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy: 637 X–XI. századi sírból 44 temetkezésben 49 érme (I. [Szent] László H27-ig), Balatonmagyaród (Za)-Felső-Koloni-dűlő: 533 X–XI. századi sírból 6 temetkezésben 6 érme (I. Béla H12-ig),

rizontálstratigráfiai helyzet alapján, mintegy 20 vagy több temetkezés még a magyar érmeverést és -forgalmat megelőző időben kerülhetett a földbe, vagyis a magyar pénz-mellékletadást lehetővé tevő, 1000 táját követő korszakából⁶ talán csak 520 körüli temetkezés becsülhető.⁷ A 145 sír 199 (202?) veretet rejtett, a mennyiségi bizonytalanságot az alább majd részletezett meghatározási nehézségek, illetve sírbatételi sajátosságok okozták.

2.1. Az érmék numizmatikai és régészeti értékelése

Az előkerült érmék megoszlása kibocsátók és típusok szerint (1. táblázat)⁸ – I. (Szent) István H1 (25), H1b (2), H? (3), Péter H6 (15), Aba Sámuel H7 (2), I. András H8 (40), H9 (6), H? (2), Béla dux H11 (4), I. Béla H12 (5), Béla dux/rex H11/12 (3), Salamon H14 (8), H15 (2), H17 (15), H? (1), Géza dux H18 (2), I. Géza H19 (2), I. (Szent) László H21 (1), H22 (5), H23 (1) H24 (13), H25 (1), H27 (10), H28 (4), H29 (6), H? (1), I. (Szent) László korabeli hamisítvány H? (1), Kálmán H31 (1), Kálmán korabeli hamisítvány H32? (1), II. István H? (1), bizonytalan korú hamisítvány H? (1), meghatározhatatlan H? (15) ezüstpénz⁹ – azt a meglepő, éspedig nem a kibocsátott érmefajok mennyiségével arányos képet mutatja, hogy az érintett uralkodók összes érmepéldánya között I. András 48 (2 típusból), I. (Szent) László 42 (10 típus-

Ipolykiskeszi (Hont m.; Malé Kosihe, okr. Nové Zámky, kraj Nitra, Szlovákia)-Nagy-Völgy-úti-/Felsőkenderesek-dűlő: 435 X–XI. századi sírból 8 temetkezésben 8 érme (Salamon H17-ig).

5. Dienes István a 33. sírban nyugvó, állati bolygatású kisgyermekcsontváz nyakcsigolyáin megmaradt patinanyomokat is elpusztult érmének sejtette, de mivel más tárgy is lehetett, továbbá e temetőben a pénzdarabok általában felismerhetően megmaradtak, nem számoltam érmeként vele.
6. A pénzmellékletadás kezdete pontosan nem határozható meg, hiszen I. (Szent) István király két (H1 és H2 jelzetű) érmetípusa kibocsátásának kezdete egyelőre vitatott – vö. KOVÁCS 1997a. 79–94, s az sem állapítható meg, hogy mikor jutott el a király közforgalmú H1 denára olyan mennyiségben a kónyadombi temetőt használó falu lakóihoz, hogy szükségesnek tekintett halotti ajándékká vált, ugyanis 14 sírban önállóan jelentkezett, további 4 sírban pedig Péter (66., 120, 155. és 173. sír), egyben Aba Sámuel (199.), végezetül újabb négyben még I. András denárával együtt (31., 37., 114. és 132.) is felbukkant.
7. Ez az elkülönítés a temető ÉNY-i sarkán fekvő 2–3 sírsorra tartozhat, korábban túlzott nagyvonalúsággal mintegy 60 temetkezésre vonatkoztattam: KOVÁCS 1997. 379–381, de egyik feltételezésem sem nyugszik az érintett sírok anyagának összehasonlító vizsgálatán.
8. Az érmejelzetek HUSZÁR 1979 típuszámai alapján H betűjellel 1–32. között.
9. DIENES 1962; DIENES 1963; DIENES 1964; DIENES 1965; DIENES 1966; DIENES 1967; DIENES 1968; DIENES 1969; DIENES 1970; DIENES 1971; DIENES 1972; GEDAI 1986. 67–69; KOVÁCS 1986; KOVÁCS 1987; KOVÁCS 1988. 291–293; KOVÁCS 1988a. 688–689; KOVÁCS 1988b; KOVÁCS 1989–1990. 70; KOVÁCS 1991a; KOVÁCS 1991b. 87; Nr. A. 32. Dienes István és a saját ásatási jelentéseimből összegezve 201 db: KOVÁCS 1991; 202 db: KOVÁCS 1997. 366, Tab. 1. A korábbi 201–202-es adat helyesbítésre szorult, ugyanis a 200. sírból manapság csupán egyetlen töredék ismeretes, holott valójában 2 érme volt, a 211. sírból 3 db 1/3-nyi érme adata vált ismertté, e temetkezésben viszont a sírleírás szerint csupán 2 érmére bukkantak, a 276. sírban a sírleírásban csupán 1 érme szerepelt, de még egy meghatározhatatlan érmetöredék is ismertté vált, a 476. sír 2 félpénzéről pedig annak idején magam állapítottam meg, hogy egyetlen érme részei. Ily módon a teljes érmeszám végül is 199-re csökkent.

1. táblázat

Az érmés sírokból nyugvók nemi és életkori megoszlása és érméik típusa

	érmétípus	nem/életkor					összes érme (db)	
		férfi	nő	felöltt	serdtlő	gyermek		
I. (Szent) István	H1	66-2, 120-2, 151, 173, 207	61-2, 106-2, 115, 155	111, 140, 199-2		101, 114, 132, 153, 154-3, 171	25	30
	H1b	137	142				2	
	H?	31	37			46	3	
Péter	H6	66, 120, 173	121-2, 155-2	136, 176, 403		62-2, 64, 114, 126	15	15
Aba Sámuel	H7			199		175	2	2
I. András	H8	31, 110, 200, 333	37, 54, 105, 121-2, 134-2, 160, 177-2, 254, 404-4, 416-2,	59, 67-3, 136-3, 163, 164, 198, 417, 472-2	211-2	114-2, 132, 208	40	48
	H9	246	180-2	467		245, 470	6	
	H?	25, 30					2	
Béla dux	H11	214-2		491, 494			4	4
I. Béla	H12	150		405-2, 486	147		5	5
Béla dux/rex	H11/12	292		405		257	3	3
Salamon	H14	249		440, 497, 501, 505, 510		70, 503	8	26
	H15	191		429			2	
	H17	336	241	93, 335-3, 430, 437, 439, 482-2, 498		91, 293, 436	15	
	H?					311	1	
Géza dux	H18		234, 289				2	2
I. Géza	H19		289, 452				2	2
I. (Szent) László	H21		452				1	43
	H22	299		512		286, 288, 522	5	
	H23					520	1	
	H24	261, 267, 276, 296	181, 251	270, 312, 445, 461, 526		259, 520, 524	13	
	H25		203				1	
	H27	310	247	350, 365, 528, 534, 537, 538, 540		339	10	
	H28			327, 424, 532		443	4	
	H29	233	216	515	451	288-2	6	
	H?			228			1	
	H? hamisítvány			382			1	
Kálmán	H31					454	1	2
	H32? hamisítvány			458			1	
II. István	H?			460			1	1
? hamisítvány	H?			332			1	1
meghatározhatatlan	H?	200, 246	90	59, 93, 248, 317-2, 412, 417, 457, 473-2, 495		113	15	15
összes érme (db)		35	43	77	4	40	199	

Az aláhúzott számok az eltérő típusú érméket tartalmazó sírokat jelzik, ezek érméi ugyanazon oszlop más-más sorában találhatók meg, a kötőjellel kapcsolt, félkövér számok pedig az ugyanolyan típusú veret példányszámát mutatják. Itt és a továbbiakban is, a felnőttcsontvázak közül az 54. a gyöngye, a 115., 254., 404. és a 416. pedig a karperece alapján nyert feltételeken női besorolást

ból), I. (Szent) István 30 (2 típusból), Salamon 26 (4 típusból), Péter 14 (1 típusból), I. Béla és Béla dux/rex 8 (1 típusból), Béla dux 4 (1 típusból), Aba Sámuel, Géza dux, I. Géza és Kálmán 2-2 (1-1, 2, illetve, 13 típusból), II. István 1 (4 típusból) denára volt a mennyiségi sorrend, míg a leggyakoribb típusoknak I. András H8 (40), I. (Szent) István H21 (25), Péter H6/H6a? (15), Salamon H17 (15) és I. (Szent) László H24 (13)

2. táblázat

Az érmés sírokban nyugvók nemi/életkori megoszlása, valamint záróérméjük kibocsátója és típusa

	érmetípus	nem/életkor					összes sírszám	
		férfi	nő	felnőtt	serdülő	gyermek		
I. (Szent) István	H1	151, 207	61, 106, 115,	111, 140		101, 153, 154, 171	11	14
	H1b	137	142				2	
	H?					46	1	
Péter	H6	66, 120, 173	155	176, 403		64, 126	8	9
	H?					62	1	
Aba Sámuel	H7			199		175	2	2
I. András	H8	31, 110, 200, 333	37, 54, 105, 121, 134, 160, 177, 254, 404, 416	59, 67, 136, 163, 164, 198, 417, 472	211	114, 132, 208	26	33
	H9	246	180	467		245, 470	5	
	H?	25, 30					2	
Béla dux	H11	214		491, 494			3	3
I. Béla	H12	150		405, 486	147		4	4
Béla dux/rex	H11/12	292				257	2	2
Salamon	H14	249		440, 497, 501, 505, 510		70, 503	8	23
	H15	191		429			2	
	H17	336	241	93, 335, 430, 437, 439, 482, 498		91, 293, 436	12	
	H?					311	1	
Géza dux	H18		234				1	1
I. Géza	H19		289				1	1
I. (Szent) László	H21		452				1	41
	H22	299		512		286, 522	4	
	H23					520	1	
	H24	261, 267, 276, 296	181, 251	270, 312, 445, 461, 526		259, 524	13	
	H25		203				1	
	H27	310	247	350, 365, 528, 534, 537, 538, 540		339	10	
	H28			327, 424, 532		443	4	
	H29	233	216	515	451	288	5	
	H?			228			1	
	H? hamisítvány			382			1	
Kálmán	H31					454	1	2
	H31 hamisítvány			458			1	
II. István	H?			460			1	1
? hamisítvány	H?			332			1	1
meghatározhatatlan	H?		90	248, 317, 412, 457, 473, 495		113	8	8
összes sírszám		26	26	59	3	31	145	

típusú, tehát többségében (a H24 kivételével) inkább a tárgyalts korszak első feléből való érmeje mutatkozott, szemben néhány egy példányos, hiteles kibocsátású denárral, amelyek mindegyike – I. (Szent) László H21, H23 és H25, Kálmán H31, valamint II. István H? verete – a XI. század utolsó negyedétől kezdődően került forgalomba.

Miután e 199 érme csak 145 temetkezés melléklete volt, az egyes sírok egyetlen érmeje, vagy a többpénzesek földbe rejtését jelző záróérmeje – I. (Szent) István H1 (11), H1b (2), H? (1), Péter H6 (8), H? (1), Aba Sámuel H7 (2), I. András H8 (26), H9 (5), H? (2), Béla dux H11 (3), Béla dux/rex H11/12 (2), I. Béla H12 (4), Salamon H14 (8), H15 (2), H17 (12), H? (1), Géza dux H18 (1), I. Géza H19 (1), I. (Szent) László H21 (1), H22 (4), H24 (14), H25 (1), H27 (10), H28 (4), H29 (5), H? (1), H? hamisítvány (1), Kálmán H31 (1), H? hamisítvány (1), II. István H? (1), meghatározhatatlan H? (8), meghatározhatatlan H? hamisítvány (1) – alapján az egyes királyok uralkodási ideje alatt a pénzmelléklettel eltemetettek száma erőteljes változással a következőképpen módosult (2. táblázat): I. (Szent) László vereteivel jelzetten 41, I. András és Béla dux közös országlása alatt 36, Salamon idején (Géza hercegi vereteivel együtt) 24, I. (Szent) István korában 14 sír, majd Péter 9, I. Béla (a kérdéses dux/rex vereteket ide számítva) 6, Aba Sámuel és Kálmán 2-2, végezetül pedig I. Géza és II. István 1-1 érméjével jelzett, azaz összesen 136 temetkezés¹⁰ került megásásra. A fenti mennyiségi adatokból csupán a halotti pénzmellékletadás gyakorlatának hullámozása, illetve az I. (Szent) László uralkodásának idején elért csúcspontja következik, e 145 sír korszakolási adatait a temető 540 síros egészére vetítve érdekes, bár természetesen csak erős fenntartással kezelhető¹¹ eredmény is kínálkozik, amely az alább tárgyalts horizontálstratigráfiai megfigyeléseknek sem mond ellent: az uralkodók szerint csoportosított adatokat itt nem ismételve, a magyarhomorogi temetőben a háromhavonkénti temetkezések között 10 havonként kerülhetett volna egy-egy érmemelléklet adására sor. (3. táblázat)

A pénzállomány összetételéből kitűnik, hogy a vidék XI. századi pénzforgalmát csaknem folyamatosan tükrözte a temetőt létesítő faluközösség temetkezési rítusában megjelent pénzmellékletadás,¹² hiszen az I. (Szent) István királysága és Kálmán trónra lépte között kibocsátott H1–H31 jelzetű, hitelesnek elfogadott denársorozatból csupán a H2, H16, H20, H26 és a H30 hiányzott. Ennek oka a véletlen is lehetett, de az sem hagyható figyelmen kívül, hogy sírleletben közülük három amúgy is a leg-

10. Amennyiben a meghatározhatatlan érme meghatározható párja volt, akkor a záróérmének természetesen az utóbbit tekintettem (H6 mellett: 62., H8 mellett: 59., 200. és 417., H9 mellett: 246., H17 mellett: 93. sír), viszont a csak meghatározhatatlanokat tartalmazó sírok (1 H?: 90., 113., 248., 382., 412., 457., 495., 2 db H?: 317. és 473. sír) nem voltak beszámíthatók.

11. Az eljárás megkérdőjelezhető voltán túl, egy ilyen értékelés bizonytalansági tényezői: 1) a pénzmellékletadás I. (Szent) István uralkodásának melyik évtizedében jelent meg a temetőben?, 2) mi volt az oka az I. Béla-kori visszaesésnek? 3) hány – bizonyára igen kevés – temetkezés származott Kálmán, illetve II. István korából? Ezekre a kérdésekre alább, a horizontálstratigráfiai értékeléskor még visszatérek.

12. A megfigyelhető X. századi sírcsoport önálló kicsi temetőként vagy a nagy köznépi temető kezdeti szakaszaként való értelmezésétől (ld. alább a 3. pontban) függetlenül is érvényes az a tény, hogy sem X. századi idegen, sem másodlagosan felhasznált római pénz nem került itt elő, holott ennek a lehe-

3. táblázat

Kísérlet a temetkezések, köztük a pénzmellékletesek gyakoriságának becslésére a temető használati idejében

	uralkodási idő	uralkodási évek száma	záróérmés sírok száma	uralkodási évek száma /záróérmés sírok száma*	záróérmés sírok száma /uralkodási évek száma**	Összes sír***	uralkodási évek száma / az összes sír száma****
I. (Szent) István	1000. dec. 25– 1038. aug. 15.	38	14	2,71 = 2 és ¾ évenként	0,37	52	0,73 = 9 havonként
Péter	1038. aug.–1041. szept., 1044. júl.–1046. szept.	5	9	0,56 = fél évenként	1,80	34	0,12 = 1,5 havonként
Aba Sámuel	1041. szept.– 1044. júl.	3	2	1,50 = másfél évenként	0,67	7	0,43 = 5 havonként
I. András és Béla dux	1046. szept. vége– 1060 ősze	14	33 és 3	0,39 = 5 hónaponként	2,57	134	0,10 = 1,3 havonként
I. Béla és Béla dux/rex	1060. dec. 6– 1063. szept. tája	3	4 és 2	0,50 = fél évenként	2,00	22	0,14 = 1,6 havonként
Salamon és Géza dux	1063 ősze– 1074 tavasza	11	23 és 1	0,46 = fél évenként	2,18	89	0,12 = 1,5 havonként
I. Géza	1074 nyara– 1077. ápr.	3	1	3,00 = 3 évenként	0,33	4	0,75 = 9 havonként
I. (Szent) László	1077 tavasza– 1095. júl. 29.	18	41	0,44 = 5 hónaponként	2,78	153	0,12 = 1,5 havonként
Kálmán	1095/1096– 1116. febr. 3.	20	2	10,00 = 10 évenként	0,10	7	2,86 = 34 havonként
II. István	1116. febr.– 1131. márc. 1.	15	1	15,00 = 15 évenként	0,67	4	3,75 = 45 havonként
meghatározhatatlan	1000–1131	131	9			34	
összesen	1000–1131	131 év	145 sír	0,90 = 10 hónaponként	1,11	540 sír	0,24 = 2,9 havonként

Jelmagyarázat:

* A király uralkodása alatt milyen gyakorisággal ástak az ő zárópénzével jelzett sírt.

** A király uralkodása alatt évenként hányszor ástak az ő zárópénzével jelzett sírt.

*** A király uralkodása alatt ázott összes sír (az 540 sír megosztva az ő zárópénzével jelzett sírok és a 145 sír arányában (pl. I. [Szent] Istvánra vonatkozóan: 14:145=x:540 azaz 52).

**** A király uralkodása alatt milyen gyakorisággal ástak sírt.

tősege, amint azt a Dunától keletre felbukkant példák is bizonyítják, nem lett volna lehetetlen. A kalandozás kori érmék inkább a X. század első kétharmadából való temetkezésekre, a rómaiak viszont inkább a későbbi évtizedekből származókra jellemzők, de a hiányuk semmiféle keltezési támpontot nem jelent, hiszen a földbe kerülésükhöz nemcsak a megfelelő érméknek kellett volna a faluközösséghez eljutni, hanem körükben a pénzmellékletadás – már korábban is, vagy éppen e veretekkel együtt elterjedt – gyakorlatának is ismertnek kellett volna lennie. A kalandozás kori érmék bárhová való eljutásának elvi lehetősége magától értetődő, de a római érméknek sem kellett feltétlenül a hajdani Pannoniából származnia, hanem bizonyára a Dunától keletre is a földfelszínen gyűjtötték őket, amint azt néhány lelet alapján valószínűsíteni lehet: Csanytelek (Cso)-Dilitor 56. sír: KOVÁCS 1989. 23, 61–62. sz.; Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom 204. sír: ISTVÁNOVITS 2003. 102; Sárrétudvari (HB)-Hízóföld 110. sír: M. NEPPER 2002. I: 316; Szegvár (Cso)-Oromdűlő 683. sír: BENDE-LÖRINCZY 1997. 221; Szentes (Cso)-Szentlászló 73. sír: KOVÁCS 1989. 63, 334. sz; Tiszabercel (SzSzB)-Mezőgazdasági Szakiskola Gyakorlókertje 16. sír: ISTVÁNOVITS 2003. 189.

ritkább előfordulásának számít a Kárpát-medencében, és a maradék kettő sem gyakori.¹³ Végezetül megemlítendő, hogy három érme korabeli hamisítványnak bizonyult, közülük egyről többet nem is lehetett megállapítani (332.), egy-egy viszont I. László valamelyik (382.), illetve Kálmán H32 denárának (458.) utánzata volt. Több-kevesebb valószínűséggel kimondható, hogy legalább 54 érme¹⁴ körülnyírtan került a földbe. E pénztípusok mennyiségi sorrendje – H8 (12), H1, H24 (9-9), H6 (5), H9 (4) H11, H12 (3-3), H22, H23, H28, H29 (1-1) – megerősíti a MNM Éremtárának jó állapotú érméi körében tett megfigyelésemet, miszerint a csonkítás már I. István H1 és H2 denárát érintően országos szinten megindult,¹⁵ és leginkább Salamonnak a század többi magyar éremjétől különböző, német mintára készült veretei álltak ellent ennek a gyakorlatnak.

Mivel az 540 síros temető embercsontanyagának mindeddig csak a Dienes István vezetésével feltárt 1–401. sírjából való háromnegyede feldolgozott, s ebből is 159 csontváz nemileg/életkorilag meghatározhatatlannak bizonyult,¹⁶ a kivételes fontosságú sírmező antropológiailag egyelőre, de talán véglegesen is, csupán hiányosan értékelhető.¹⁷ Mindenesetre 26 férfi, 21 nő, 64 felnőtt, 3 serdülő és 31 gyermek temetkezésében volt érme (2. táblázat), vagyis a pénzmellékletadás szokása elsősorban a fel-

13. Kárpát-medencei adatgyűjtésem sírbélinek tekinthető leletei között 1-1 H16 és H30, 2 H2 (az egyik temetői szórvány), illetve 17 H27 szerepel, vö. KOVÁCS (1997a) 51–62, 116–117, 128–130, 142–144, 147–148, 155–156.

14. A 20–40 éve történt restaurálást követően is tovább romlott állapotú érmék jelenlegi átnézésakor oly sok példány bizonyult értékelhetetlennek, hogy ha talán néhányszor tévedtem is a körülnyírás megítélésében, a valószínűleg biztosan sokkal több megcsonkított példány lehetett. Ezt előrebecsátva, a következő sírok leleteit tekintettem több-kevesebb valószínűséggel körülnyírtak: 30.: H9, 31.: H1, H8, 37.: H1, H8, 66.: H1, 67.: H8, 106.: H1, 110.: H8, 114.: H6, H8 (2), 121.: H6, 132.: H1, H8 (?), 134.: H8, 136.: H8, 147.: H12, 150.: H12, 154.: H1, 155.: H1, H6, H6 (?), 164.: H8, 173.: H1, H6, 180.: H9, 207.: H1, 208.: H8, 211.: H8 (?), H8 (?), 214.: H11, 233.: H29, 251.: H24, 254.: H8 (?), 257.: H11, 259.: H24, 261.: H24, 270.: H24, 276.: H24, 299.: H22 (?), 312.: H24, 405.: H12, 416.: H8 (2), 417.: H8, 424.: H28, 461.: H24, 467.: H9, 472.: H9, 491.: H11, 520.: H23, 524.: H24, 526.: H24, azaz összesen 54 denár az alábbi típus szerinti bontásban: H1 (9), H6 (5), H8 (17), H9 (4), H11 (3), H12 (3), H22 (1), H23 (1), H24 (9), H28 (1), H29 (1).

15. KOVÁCS 1997a. 204–206.

16. Dienes István ásátásának embertani anyaga a szegedi József Attila Tudományegyetem Embertani Tanszékének gyűjteményébe került, ahol Farkas Gyula, Lipták Pál és Marcsik Antónia meghatározta a meghatározható csontvázakat. Az 1961–1971 között feltárt 401 sír csontmaradványaira vonatkozó embertani vizsgálat 75 férfi, 67 nő, 97 felnőtt, 7 serdülő/juvenis és 94 gyermek meghatározását eredményezte, emellett 61 értékelhetetlen vagy minta nélküli adat maradt. Marcsik Antónia szíves tájékoztatását ezúton is megköszönöm.

17. Mivel a 402–540. sírok felnőttcsontvázai a Természettudományi Múzeum Embertani Intézetében még vizsgálatra várnak, a nemi sajátosságokra vonatkozó megállapításaim csupán ideiglenes érvényűek! Jövátelhetetlen balszerencse volt, hogy az apró csontmintákat is értékelni képes Lengyel Imre hiába tervezte a kevésbé érdekes tiszalúc (BAZ)-sarkadpusztai XI. századi köznapi temető vizsgálatát – vö. KOVÁCS (1986). 218: 3. jegyzet – követően a magyarhomorogi csontvázak teljes körű feldolgozását, erre az 1992. évi halálos balesete miatt nem kerülhetett sor. Egyébként a 64 felnőtt közül a karperece alapján 4 (115., 254., 404. és 416. sír), a gyöngye alapján pedig még 1 csontvázat (54. sír) tekintettem előzetesen nő maradványának és a továbbiakban így számoltam velük, s a táblázatokban is így szerepeltettem őket.

4. táblázat

A sírokban nyugvók érmemennyiségének nemi/életkori megoszlása és záróérméjük típusa

nem/kor	1 érme	2 érme	3 érme	4 érme	összes érme
férfi	25.: H87/9?, 30.: H87/9?, 110.: H8, 137.: H1, 150.: H12, 151.: H1, 191.: H15, 207.: H1, 233.: H29, 249.: H14?, 261.: H24, 267.: H24, 276.: H24, 292.: H11/12?, 296.: H24, 299.: H22, 310.: H27, 333.: H8, 336.: H17 19 sírban 19 érme	31.: H8, 173.: H6, 200.: H8, 214.: H11, 246.: H9 5 sírban 10 érme	66.: H6, 120.: H6 2 sírban 6 érme		26 sírban 35 érme
nő	54.: H8, 90.: H?, 105.: H8, 115.: H1, 142.: H1, 160.? H8, 181.: H24, 203.: H25, 216.: H29, 234.: H18, 241.: H17, 247.: H27, 251.: H24, 254.: H8 14 sírban 14 érme	37.: H8, 61.: H1, 106.: H1, 134.: H8, 177.: H8, 180.: H9, 289.: H19, 416.: H8, 452.: H21 9 sírban 18 érme	155.: H6 1 sírban 3 érme	121.: H8, 404.: H8 2 sírban 8 érme	26 sírban 43 érme
felnőtt	111.: H1, 140.: H1, 163.: H8, 164.: H8, 176.: H6, 198.: H8, 228.: László H?, 248.: H?, 270.: H24, 312.: H24, 327.? H28, 332.: H?ham., 350.: H27, 365.: H27, 382.: László H?ham., 403.: H6, 412.: H?, 424.: H28, 429.: H15, 430.: H17, 437.: H17, 439.: H17, 440.: H14, 445.: H24, 457.: H?, 458.: H32ham., 460.: II. István H?, 461.: H24, 467.: H9, 486.: H12, 491.: H11, 494.: H11, 495.: H?, 497.: H14, 498.: H17, 501.: H14, 505.: H14, 510.: H14, 512.: H22, 515.: H29, 526.: H24, 528.: H27, 532.: H28, 534.: H27, 537.: H27, 538.: H27, 540.: H27 47 sírban 47 érme	59.: H8, 93.: H17, 317.: H?, 417.: H8, 472.: H8, 473.: H?, 482.: H17 7 sírban 14 érme	67.: H8, 199.: H7, 335.: H17, 405.: H12 4 sírban 12 érme	136.: H8 1 sírban 4 érme	59 sírban 77 érme
serdülő	147.: H12, 451.: H29 2 sírban 2 érme	211.: H8 1 sírban 2 érme			3 sírban 4 érme
gyermek	46.: H1, 64.: H6, 70.: H14, 91.: H17, 101.? H1, 113.: H?, 126.: H6, 153.: H1, 171.: H1, 175.: H7, 208.: H8, 245.: H9, 257.: H11/12?, 259.: H24, 286.: H22, 293.: H17, 311.: Salamon H?, 339.: H27, 436.: H17, 443.: H28, 454.: H31, 470.: H9, 503.: H14, 520.: H23, 522.: H22, 524.: H24 26 sírban 26 érme	62.: H6, 132.: H8 2 sírban 4 érme	154.: H1, 288.: H29 2 sírban 6 érme	114.: H8 1 sírban 4 érme	31 sírban 40 érme
összesen	108 sírban 108 érme	24 sírban 48 érme	9 sírban 27 érme	4 sírban 16 érme	145 sírban 199 érme

(a típuszámot követően: ham = hamisítvány)

nőttekhez köthető cselekménynek bizonyult, mennyiségileg pedig a nők voltak kissé bőkezűbben ellátottak, ami az átlagos darabszámban,¹⁸ illetve a több, azaz a 2–4 érmés sírok nemenkénti megoszlásában (4. táblázat)¹⁹ egyaránt határozottan jelentkezett. Meglepő, hogy ebben az érmegazdag temetőben a síronkénti 4 pénzdarab volt a legtöbb, holott másutt ennél jóval nagyobb mennyiségek is előfordultak.²⁰ Feltűnő, hogy

18. 26 férfisírban 35 érme (sírbeli átlag 1,35), 26 női sírban 43 db (átlag 1,65), 59 felnőtt sírban 77 db (átlag 1,30), 3 serdülő sírban 4 db (átlag 1,33), 31 gyermek sírban 40 db (átlag 1,29) – vö. 1–2. táblázat alsó, összesítő sorral.

19. 5 férfi, 9 nő, 7 felnőtt, 1 serdülő és 2 gyermek sírja volt kétérmés, 2 férfi, 1 nő, 4 felnőtt és 2 gyermek volt háromérmés, végezetül 2 nő, 1 felnőtt és 1 gyermek volt négyérmés.

5. táblázat

A sírokban nyugvók és az érmeiket kísérő mellékletek nemi/életkori megoszlása, záróérméjük típusa, valamint zárójelben az adott sír összes érméjének száma

	csak 1 érmemelléklet	1 érme és egyéb melléklet	csak több érmemelléklet	több érme és egyéb melléklet	összesen
férfi	30.: H8?/9?, 110.: H8, 150.: H12, 191.: H15, 207.: H1, 249.: H14?, 261.: H24, 267.: H24, 292.: H11?/12?, 299.: H22, 333.: H8, 336.: H17 12 sírban 12 érme	25.: H8?/9?, 137.: H1, 151.: H1, 233.: H29, 276.: H24, 296.: H24, 310.: H27 7 sírban 7 érme	31.: H8 (2), 214.: H11 (2), 246.: H9 (2) 3 sírban 6 érme	66.: H6 (3), 120.: H6 (3), 173.: H6 (2), 200.: H8 (2) 4 sírban 10 érme	26 sírban 35 érme
nő	90.: H?, 160.: H8, 234.: H18 3 sírban 3 érme	54.: H8, 105.: H8, 115.: H1, 142.: H1, 181.: H24, 203.: H25, 216.: H29, 241.: H17, 247.: 27, 251.: H24, 254.: H8 11 sírban 11 érme		37.: H8 (2), 61.: H1 (2), 106.: H1 (2), 121.: H8 (4), 134.: H8 (2), 155.: H6 (3), 177.: H8 (2), 180.: H9 (2), 289.: H19 (2), 404.: H8 (4), 416.: H8 (2), 452.: H21 (2) 12 sírban 29 érme	26 sírban 43 érme
felnőtt	176.: H6, 248.: H?, 312.: H24, 332.: H?ham., 350.: H27, 365.: H27, 382.: I. László H?ham., 412.: H?, 424.: H28, 430.: H17, 437.: H17, 439.: H17, 440.: H14, 457.: H2, 458.: H32ham., 460.: II. István H?, 491.: H11, 494.: H11, 498.: H17, 505.: H14, 510.: H14, 526.: H24, 532.: H28, 534.: H27, 537.: H27 25 sírban 25 érme	111.: H1, 140.: H1, 163.: H8, 164.: H8, 198.: H8, 228.: I. László H?, 270.: H24, 327.: H28, 403.: H6, 429.: H15, 445.: H24, 461.: H24, 467.: H9, 486.: H12, 495.: H?, 497.: H14, 501.: H14, 512.: H22, 515.: H29, 528.: H27, 538.: H27, 540.: H27 22 sírban 22 érme	59.: H8 (2), 93.: H17 (2), 317.: H?, (2), 417.: H8 (2), 472.: H8 (2), 482.: H17 (2) 6 sírban 12 érme	67.: H8 (3), 136.: H8 (4), 199.: H7 (3), 335.: H17 (3), 405.: H12 (3), 473.: H? (2) 6 sírban 18 érme	59 sírban 77 érme
serdülő		147.: H12, 451.: H29 2 sírban 2 érme	211.: H8 (2) 1 sírban 2 érme		3 sírban 4 érme
gyermek	91.: H17, 101.: H1, 175.: H7, 245.: H9, 257.: H11?/12?, 339.: H27, 470.: H9, 503.: H14, 520.: H24, 524.: H24 10 sírban 10 érme	46.: H1, 64.: H6, 70.: H14, 113.: H?, 126.: H6, 153.: H1, 171.: H1, 208.: H8, 259.: H24, 286.: H22, 293.: H17, 311.: Salamon H?, 436.: H17, 443.: H28, 454.: H31, 522.: H22 16 sírban 16 érme	114.: H8 (4), 154.: H1 (3) 2 sírban 7 érme	62.: H6 (2), 132.: H8 (2), 288.: H29 (3) 3 sírban 7 érme	31 sírban 40 érme
összesen	50 sírban 50 érme	58 sírban 58 érme	12 sírban 27 érme	25 sírban 64 érme	145 sírban 199 érme

20. Adatgyűjtésem köznépi temetőből való nagyobb érmemennyiségei: 5 érme: Várfalva (Torda-Aranyos m.; Moldovenesti, jud. Cluj, Románia)-Jósika-kastély parkja 28. sír: ROSKA 1914. 137; 6 érme: Mačvanska Mitrovica (opšt. Sremska Mitrovica, Szerbia)-Zidine/Širingrad 215. sír: JOVANOVIĆ 1977. 155; 7 érme: Mezőberény (Bé)-Kérhalom-dűlő 43. sír: MRT X. 600: 9/137. lh., 602: 21. jegyzet; 57 érme: Rezi (Za)-Gyöngyösi csárda 4. sír: MÜLLER 1987; GEDAI 1987. Templomkörüli temetőből 5 érme: Székesfehérvár (Fe)-Romkert 2/1971. sír: KRALOVÁNSZKY 1971. 78; 7 érme: Nyitra (Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Szlovákia)-Mostná ulica 1/96. sír: HUNKA-CHORVÁTOVÁ 1998; 14 érme: Kaposvár (So)-61. út 501. sír: BÁRDOS 1987. 30; 32 érme: Esztergom (KE)-Szent Mihály-templom 24. sír: HORVÁTH 1977. 59.

6. táblázat

Ugyanazon érmék darabjait (is) tartalmazó sírokban nyugvók nemi/életkori megoszlása, érméik típusa és helye

	sírszám	érmeszám	önálló érmék és helyük	ugyanazon érme darabjai és helyük
férfi	120.	3	I. István H1 (2)- AE	Péter H6 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- EF
	137.	1		I. István H1 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- BD
	292.	1		Béla dux/rex H11/12 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- BE
nő	61.	2	I. István H1 (1)- A	I. István H1 ($\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$)- AAA
	106.	2?~1?		I. István H1 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- DM
	180.	2	I. András H9-F	I. András H9 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- DF
felnőtt	67.	2	I. András H8 (2)- DF	I. András H8 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- FF
	111.	1		I. István H1 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- DE
	199.	3	I. István H1 (2)- AF	Aba Sámuel H7 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- AE
	403.	1		Péter H6 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- DE
	467.	1		I. András H9 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- EF
gyermek	64.	1		Péter H6 ($\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$)- EFFG
	126.	1		Péter H6 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{4}$)- DL
	153.	1		I. István H1 ($\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$)- CEG
	171.	$\frac{1}{2}$		I. István H1 ($\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{4}$)- DD
	208.	1		I. András H8 ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$)- DE
összesen			(5 sírban 7 érme) (3A, 1D, 1E, 2F)	16 sírban 36 érmedarab (4A, 2B, 1C, 9D, 9E, 7F, 2G, 1L, 1M)

A kibocsátó nevét, az érmetípust és a darabszámot kötőjel után követő **A–M** betűjelzések magyarázatát lásd a 39. jegyzetben. A halotti obulusok **A–C** betűjele **félkövér**, az egyéb pénzmellékletek D–M betűjele normál.

a 37 sírban jelentkezett többes pénzadás elterjedéséhez némi idő kellett, mert a csúcspontját csak I. András uralkodása alatt érte el, s az ezt követő hanyatlása pedig I. (Szent) László uralkodása alatt már be is fejeződött. Ezt a folyamatot a 24 kétérmés temetkezés zárópénzei jól illusztrálják,²¹ a 9 háromérmésé kissé más elrendeződésük ellenére nem cáfolják,²² viszont a 4 négyérmésé látványosan megerősítik.²³

A férfiakat és a nőket megkülönböztető gyakorlat az érméket kísérő mellékletek mennyiségében is megfigyelhető volt (5. táblázat), hiszen a férfisírok több mint a felébe (26-ból 15-be) csupán egy vagy több pénzdarabot helyeztek, míg a nők és gyermekek esetében az egyebekkel is társított érmék voltak többségben (a nőknél 23:3, a gyermekeknél pedig 19:12 arányban a mellékletesek javára). Talán több a véletlennél, hogy e mellékletadási gyakorlat különbségeiben kronológiai sajátosságok sejthetők, hiszen míg az egypénzes, illetve ennek további mellékletekkel is kísért temetési kívánsálgalma kisebb-nagyobb kihagyásokkal a temető egész használati idejében fennmaradt,²⁴ addig a megfelelő két többpénzes változatot csak korlátozottabb ideig – zöm-

21. (Szent) István H1 és Péter H6 denárával 2-2 sír, viszont I. András H8 denárával 11, a H9 típussal még további 2 temetkezés keltezett, s ezt követően Béla dux H11 (1), Salamon H17 (2), I. Géza H19 (1) denára, majd I. (Szent) László első, H21 (1) denára zárta a sort.

7. táblázat

A különböző nagyságú érmedarabokat tartalmazó sírokból nyugvók nemi/életkori megoszlása, érméik típusa és helye

	negyed pénz	harmad pénz	fél pénz	háromnegyed pénz	sír : db
férfi		31.: H8- C 66.: H1-E, H6-E	(66.): I. István H1- B 120.: I. István H1-E 151.: I. István H1-E 246.: I. András H9- B , H?-E 267.: I. László H24-G 417.: I. András H8- B 430.: Salamon H17-D 515.: I. László H29- B		9 (+1) : 12 (4 B , 1 C , 1D, 5E, 1G)
nő	37.: I. István H1-D I. András H8- B 105.: I. András H8-K 115.: I. István H1-L 176.: Péter H6- A		155.: Péter H6- B 177.: I. András H8-E, 216.: I. László H29- A 234.: Géza dux H18-E		8 : 9 (2 A , 2 B , 1D, 2E, 1K, 1L)
felnőtt	199.: I. István H1-F 317.: ismeretlen H?- A	(317.): ismeretlen H?- C	93.: Salamon H17-H 228.: I. László H?-F 440.: Salamon H14- B 445.: I. László H24-E		6 (+1) : 7 (1 A , 1 B , 1 C , 1E, 2F, 1H)
serdülő			211.: I. András H8-E	(211.): I. András H8-E	1 (+1) : 2 (2E)
gyermek	101.: I. István H1-G 175.: Aba Sámuel H7-D 288.: I. László H29- B		62.: Péter H6- A 257.: Béla dux H11- B (288.): I. László H29- C 311.: Salamon H- A 436?: Salamon H17- A 470.: I. András H9-E		8 (+1) : 9 (3 A , 2 B , 1 C , 1D, 1E, 1G)
összesen	10 sírban 10 érme (2 A , 2 B , 2D, 1F, 1G, 1K, 1L)	2 (+1) sírban 4 érme (2C, 2E)	20 (+2) sírban 24 érme (4 A , 7 B , 1 C , 1D, 8E, 1F, 1G, 1H)	(+1) sírban 1 érme (1E)	32 (+4) : 39 (6 A , 9 B , 3 C , 3D, 11E, 2F, 2G, 1H, 1K, 1L)

A másodszer is érintett, zárójelben lévő sírszám a sírok mennyiségébe természetesen csak egyszer van beszámítva. A kibocsátó nevét és az érmetípust kötőjel után követő **A–L** betűjelzések magyarázatát lásd a 39. jegyzetben. A halotti obulusok **A–C** betűjele **félkövér**, az egyéb pénzmelléletek D–L betűjele normál.

22. A 9 háromérmés temetkezés zárópénzei: I. (Szent) István H1 denárát, Péter három H6 denára követte, majd az összes többi uralkodó 1–1 zárópénzzel szerepelt, és pedig Aba Sámuel a H7, I. András a H8, I. Béla a H12, Salamon a H17 és I. (Szent) László a H29 típusú denárával.

23. Mind a 4 temetkezés zárópénze I. András H8 típusú denára volt.

24. A csak egypénzes, illetve egypénzes és további melléletes sírok legkorábbi és legkésőbbi zárópénzeinek típusa a férfiaknál 12 sír: H1–H24, ill. 7 sír: H1–H29, a nőknél 3 sír: H8–H18, ill. nem volt, a felnőtteknél 25 sír: H6–II. István H?, ill. 22 sír: H1–H29, a serdülőknél: nem volt, ill. 2 sír: H12–H29, végül a gyermekeknél 10 sír: H1–H27, 16 sír: H1–H31.

mel I. (Szent) István és I. András uralkodása között – gyakorolták.²⁵ Nem valószínű, hogy elszegényedés okozta volna a több pénzdarab sírbatételének fokozatos elhagyását, talán inkább a racionalitás kerekedett felül a túlzott buzgalmon, jöllehet a közösség egyéb, különlegesnek tekinthető, alább részletezett praktikákkal annál gyakrabban élt.

Két alkalommal kettéhajtott egész érmét mellékeltek, és pedig 1-1 nő és felnőtt szájába rejtve, s mindkettő „korai” denár volt (61.: H1, 472.: H8); ez a szokás ugyan még három további dél-alföldi köznépi temetőből is ismert, és pedig egész és fél pénz felhasználásával egyaránt, s bár magyarázatára nem bukkantam, talán nem véletlen az, hogy a magyarhomorogiakkal kiegészített többségük – 11 esetből 7 – nőekkel volt kapcsolatos, és ugyancsak 7 alkalommal I. (Szent) István és I. András uralma között került a földre.²⁶

Több alkalommal szétvagdalt denárok kerültek elő a földből mégpedig kétféle módon: vagy mint egyazon érmének a sír különböző helyein talált darabjai, vagy pedig eleve csak érmerészletként adva az elhunytaknak. Az első módzat 16 sírban szerepelt, 3 férfi, 3 nő, 5 felnőtt és 5 gyermek mellett, (6. táblázat) s a tudatos eljárást egyrészt az bizonyítja, hogy 5 elhunytak (61., 67., 120., 180. és 199. sír) még 1–2 egész verete is volt, másrészt pedig az, hogy a fél és negyed érmedarabokat nem hagyták egy csomóban, hanem mindannyiszor a test különböző részeire helyezték úgy, hogy közöttük kevés volt a halotti obulus helyzet (61.,²⁷ 137., 199., 292. sír). Ismételten nem lehet véletlen, hogy talán az összes eset újból csak I. (Szent) István és I. András királysága idejéből való volt.²⁸ Ezt a különleges eljárást a magyarhomorogi temetőn kívül eddig csupán egyetlen további „korai” köznépi temetkezésben²⁹ figyelték meg, s egyelőre ugyancsak magyarázat nélkül,³⁰ míg templomkörüli temetőből nem bukkantam nyomára.

25. A csak többpénzes, illetve többpénzes és további mellékeltes sírok legkorábbi és legkésőbbi zárópénzeinek típusa a férfiaknál: 3 sír: H8–H11, ill. 4 sír: H6–H8, a nőknél: nem volt, ill. 12 sír: H1–H21 (két kivétellel H1–H9 között!), a felnőtteknél: 6 sír: H8–H17, ill. 6 sír: H7–H17, a serdülőknél 1 sír: H17, a gyermekeknél 2 sír: H1–H8, ill. 3 sír: H6–H29. A figyelembe vett 37 temetkezés zárópénzeinek összesítése: H1 (3), H6 (5), H7 (1), H8 (16), H9 (2), H11 (1), azaz I. (Szent) István és I. András uralkodása közötti első szakaszban 28 sír, továbbá H12 (1), H17 (3), H19 (1), H21 (1), H29 (1), azaz I. Béla és I. (Szent) László uralkodása közötti második szakaszban 7 sír, 2 további temetkezésben pedig meghatározhatatlan zárópénz volt.

26. Egész érmével a magyarhomorogikon kívül: Csátalja (BK)–Vágotthegy VII. sír: nő jobb mellkasában, H1, 14. sír: gyermek álla alatt, esetleg a szájjüregéből kicsúszva, H18, 46. sír: nő medencéjén összekulcsolt kézcsontjai között, H18: Cs. Sós (1971) 106, 109, 112; Újkígyós (Bé)–Tanya 38., 14. sír: nő bal mellkasa mellett, H17: MEDGYESI (2002) 148, 162. Kettéhajtott fél pénzekre kizárólag a csanytelek (Cso)–dilitori temetőben bukkantak: 23. sír: nő koponyája jobb oldalán H1, 28. sír: adat nélküli személy nyakának jobb oldalán H11, 48. sír: nő koponyájának bal oldalán H11, 51. sír: nő szájjüregében H8, 53. sír: férfi jobb kezénél H29: CSALLÁNY 1940. 23–24. – azaz 1 férfi?, 6 nő, 1 gyermek és 1 adat nélküli temetkezésében.

27. Különösen érdekes volt a 61. sír női halottjának halotti obulusa: a szájjüregében I. István H1 denára, továbbá egy négyrét vágott másik H1 denárának háromszor egynegyede.

28. A 16 adat összesítése: H1 (6), H6 (4) H7 (1), H8 (2), H9 (2), s a kivétel: az általam a király vereteként kezelt Béla dux/rex H11/12 denár, amely persze hercegi veretként I. András korából való is lehetett.

A fentebb említett második módozat megítélése nehezebb, ugyanis a sírleírások alapján nem állapítható meg mindig egyértelműen, hogy mikor került elő a feltáráskor egy hajdan is így mellékelt érmedarab (elsősorban fél pénz), s mikor korrodálódott vagy a sírbontás közben megsérült veret. A magyarhomorogi temetőben 32 sírban 39 önálló érmerészletet figyeltünk meg (7. táblázat), negyed érmét 4 nő, 2 felnőtt és 3 gyermek temetkezésében, harmad érmét 2 férfi és 1 (+1) felnőtt mellett, fél pénzt 7 (+1) férfi, 5 (+1) gyermek, 4–4 nő és felnőtt, valamint 1 serdülő mellékleteként, végezetül egy háromnegyednyi pénzdarabot még az utóbbi mellett, tehát határozott nemi vagy életkori megkülönböztetés nélkül. Ugyanez érvényes az esetek korára is, hiszen a keltezhetetlen harmad pénzekon kívül a „korai” negyed pénzek mellé egy „késői” is csatlakozott, a fél pénzek pedig gyakorlatilag kitöltötték a temető használati idejét.³¹ A körömnai méretű denárok apró töredékeit a halottra vagy csupán a sírba hajított emlék-/értéktárgynak tekinthetnénk, de sokszor a tudatosság még ebben a formában sem vonható kétségbe, és pedig akkor, ha az érmedarabka 6 alkalommal a szájba, 9 esetben a jobb, háromban pedig a bal marokba volt rejtve. Ez az eljárás racionálisan úgy magyarázható, hogy az érmeforgalomban nemcsak körülvágással, hanem darabolással is igyekeztek a denárnynál kisebb értéket előállítani, s elégségesnek találtak ilyet akár egyedül, akár más egész érme társaságában (pl. 155., 177., 288. és 417. sír) mellékletül adni. Romantikusabb módon az is elképzelhető – különösen a halotti obulusként, azaz a szájba vagy a valamelyik marokba tett érmedarabot illetően –, hogy a túlvilági céllal adott érmerésszel az elhunyt valamilyen természetfeletti kapcsolatot remélhetett a pénz kiegészítő darabját megőrző személlyel, életben maradt rokonával. A szokás nem ismeretlen más köznépi,³² sőt néhány templomkörüli temetőből³³ sem.

29. Pusztasomorja (GyMS)-Tímárdomb 7. sír: a női csontváz állcsúcsa alatt (a szájüregben?) és a jobb medence felső szélénél I. (Szent) István H1? denárának egy-egy fele: PUSZTAI 1969. A részletes adatokat Figler András szívességének köszönhetem.

30. Jobb híján egyetlen magyarázatkiértelmezés jöhet számításba, amely a visszajáró halottól való félelemmel kapcsolatos: amíg az ártó lélek össze nem szedegeti és egyesíti – az egyébként a kereszt jelével ellátott, I. (Szent) István, Péter, Aba Sámuel, I. András és Béla dux/rex verette – denárok darabjait, addig nem hagyhatja el a nyughelyét. Hasonló eljárásra eddig csupán a sírba szórt apró magvakra, kölesre, mákra vonatkozó néprajzi párhuzamok alapján gyanakodtak: SZABÓ 1964. 121, 126; FETTICH 1973. 58–59; FODOR 1976. 285.

31. A negyed pénzek adatainak összesítése: H1 (4), H6 (1), H7 (1), H8 (2) és H29 (1), H? (1), a harmad érméké: H1 (1), H6 (1), H8 (1), H? (1), a fél pénzeké: H1 (3), H6 (2), H8 (3), H9 (2), H11 (1), H14 (2), H17 (2), Salamon H? (1), H18 (1), H24 (2), H29 (3), I. (Szent) László H? (1), meghatározhatatlan H (1), végezetül a háromnegyed pénzé: H8.

32. Önálló negyed és fél pénzek: Balatonmagyaród (Za)-Felső-Koloni-dűlő 20. sír: H1: SZÓKE-VÁNDOR (1996). A részletes adatokat Szóke M. Béla szívességének köszönhetem; Békés (Bé)-Povádzug 6. sír: H?: TROGMAYER 1960–1962. 10; Csanytelek (Cso)-Dilitor: a hajdani megfigyelések szerint kiemelkedő gyakorisággal: 23. sír: H9, 25. sír: H17 (2), 28. sír: H11 (2), 39. sír: H15, 47. sír: H1, 48. sír: H11 (2), 51. sír: H8, 53. sír: H29, 54. sír: I. András H?, 61. sír: H1a: CSALLÁNY 1940. 23–24; Deszk-D temető 12. sír: bronzpénz, 14. sír: H?: közöletlen, a részletes adatokat Kürti Béla és Lőrinczy Gábor szívességének köszönhetem; Eperjes (Cso)-Ifjú Gárda Tsz. 19. sír: H24: közöletlen, a részletes adatokat Bálint Csanád szívességének köszönhetem; Ipolykiskeszi (Hont m.; Malé Kosihiy, ukr. Nové

8. táblázat

A csak halotti obulusokat tartalmazó sírokban nyugvók nemi/életkori megoszlása, érméjük típusa és sírbéli helye

		férfi	nő	felöltt	serdülő	gyermek	összesen
I. (Szent) István	H1		61-AA				1AA
Péter	H6			176-A		62-AB	1 A, 1AB
I. András	H8		54-C	163-A, 164-C, 198-A			2A, 2C
Béla dux	H11			494-A			1A
Béla dux/I. Béla	H11/12?					257-B	1B
I. Béla	H12			486-A	147-A		2A
Salamon	H14	249-A		440-B			1A, 1B
	H15			429-A			1A
	H17	336-A		437-A, 498-A		293-B, 436-A	4A, 1B
	H?					311-A	1A
I. (Szent) László	H22			512-A		286-A	2A
	H23					520-A	1A
	H24	296-A		270-A, 461-A, 526-A			4A
	H25		203-A				1A
	H27	310-A	247-A	365-A, 528-A, 537-A, 540-A		339-A	7A
	H28			327-A, 424-A, 532-A		443-A	4A
	H29		216-A	515-B	451-A	288-ABC	2A, 1B, 1ABC
Kálmán	H31					454-A	1A
meghatároz- hatatlan	H?			317-AC, 412-A			1A, 1AC
	H? hami- sítvány			332-A			1A
összesen		4 sírban 4 érme (4A)	5 sírban 6 érme (3A, 1AA, 1C)	25 sírban 26 érme (21A, 1AC, 2B, 1C)	2 sírban 2 érme (2A)	11 sírban 14 érme (7A, 1AB, 1ABC, 2B)	47 sírban 52 érme (37A, 1AA, 1AB, 1AC, 1ABC, 4B, 2C)

A sírszámot kötőjel után követő **A–C** betűjelzések feloldását lásd a 39. jegyzetben.

- Zámky, kraj Nitra, Szlovákia)-Felsőkenderesek-dűlő 360. sír: H15: HANULIAK 1989. 206; Kék (SzSzB)-Telek-dűlő 7. sír: H14: ISTVÁNOVITS 2003. 124, 359, 423; Majs (Ba)-Udvari-rétek 992. sír: H8: KISS 1983. 141; Ógyalla (Komárom m.; Hurbanovo, okr. Komárno, kraj Nitra, SK) 149. sír: H?: REJHOLCOVÁ 1976. 204; Oroszlámos (Torontál m.; Banatsko Arandjelovo, opšt. Novi Kneževac, Szerbia)-Vasútállomás 2./1903. sír: H22, H27: KOVÁCS 1993. 47; Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-le-gelő 30. sír: H6, 87. sír: H7: a részletes adatokat Medgyesi Pál szívességének köszönhetem, vö. MEDGYESI 1993. Szegvár (Cso)-Oromdűlő 630. sír: H8: BENDE-LŐRINCZY 1997. 219–220, 235; Újkígyós (Bé)-Tanya 38. 3. sír H?: MEDGYESI 2002. 147, 162. Talán ismét nem véletlen, hogy országos mértékben is a magyarhomorogoihoz hasonlóan hosszán éltek ezzel a mellékletadási gyakorlattal, amit a fenti érmék típusának összesítése tanúsít: I. (Szent) István H1 (3), Péter H6 (2), Aba Sámuel H7 (1), I. András H8 (3), H9 (1), Béla dux H11 (4), Salamon H14 (1), H15 (2), H17 (2), I. (Szent) László H22 (1), H24 (1), H27 (1), H29 (1), végezetül meghatározhatatlan H? (5).
33. Esztergom (KE)-Szentkirály II. 87. sír: II. Béla H49: a részletes adatokat Horváth István szívességének köszönhetem, vö. *MRT* X. 185: 8/21. lelőhely; Tiszafüred (JNSz)-Templomdomb 132. sír I. (Szent) László H?: a részletes adatokat Horváth Béla szívességének köszönhetem. E két eset a szokás továbbélésére utal.

9. táblázat

A halotti obulusokat és egyéb pénzmellékletet egyaránt tartalmazó sírokból nyugvók nemi/életkori megoszlása, záróérméjük típusa és érméik sírbéli helye

kibocsátó	zárópénz	férfi	nő	felnőtt	gyermek	összesen
I. (Szent) István	H1	137- BD			153- CEG	1B, 1C – 1D, 1E, 1G
Péter	H6	66- BDE , 120- AEEF	155- BDE			1A, 2B – 2D, 4E, 1F
Aba Sámuel	H7			199- AAEF		1AA – 1E, 1F
I. András	H8	31- CD	37- CD 121- ACEF , 177- AE , 416- AE	136- BDEH , 417- BG , 472- AD	132- AM	4A, 1AC, 2B, 2C – 4D, 4E, 1F, 1G, 1H, 1M
	H9	246- BE				1B – 1E
Béla dux	H11	214- AE				1A – 1E
I. Béla	H12			405- ABF		1AB – 1F
Salamon	H17			93- BH , 335- AEK , 482- AE		2A, 1B – 2E, 1H, 1K
I. Géza	H19		289- AE			1A – 1E
összesen		6 sírban 13 (+2) érme (5,5 obulus, 7,5 egyéb) (2A, 3B, 1C – 3D, 5E, 1F)	6 sírban 15 érme (7 obulus, 8 egyéb) (3A, 1AC, 1B, 1C – 2D, 5E, 1F)	8 sírban 21 (+1) érme (9,5 obulus, 11,5 egyéb) (3A, 1AA, 1AB, 3B – 2D, 4E, 2F, 1G, 2H, 1K)	2 sírban 3 (+2) érme (1,25 obulus, 1,75 egyéb) (1A, 1C – 1E, 1G, 1M)	22 sírban 52 (+5) érme (23,25 obulus, 28,75 egyéb) (9A, 1AA, 1AB, 1AC, 7B, 3C – 7D, 15E, 4F, 2G, 2H, 1K, 1M)

A sírszámot kötőjel után követő **A–M** betűjelzések magyarázatát lásd a 39. jegyzetben. A halotti obulusok **A–C** betűjele **félkövér**, az egyéb pénzmellékletek **D–M** betűjele normál. A feldarabolt érmék betűjele aláhúzott, a többlet érmehelyüket az összesítésben (+) jelzi.

2.2. Az érmék szerepe a halottas szokásrendben

Az érmék háromféle szerepben bukkantak fel a magyarhomorogi temetőben: mint díszek, mint halotti obulusok és mint egyéb pénzmellékletek. Tárgyalásuk ezt a sorrendet követi.

2.2.1. Érmedíszek

Díszként használt érméknek az átlukasztással felerősíthető példányokat tekintetem, amelyek mindössze 3 olyan gyermeksírból származtak, ahol a csontváz nemét kíséreltetek alapján sem lehetett egyértelműen eldönteni.³⁴ A 154. sírban egy 2-4 éves kisgyermek (inf. I) feküdt, csupán a mellkasán 3 I. (Szent) István H1 denár mellékletével. Az egyik érme a pereménél párosan, a másik a pereménél háromszor volt átlukasztva, s bár a harmadik csak apró töredékekben került elő, az azonos használatát feltételezve, ugyancsak átlukasztott lehetett. A 171. sírban I. (Szent) István H1 denár-

34. A 171. sírban ugyan az általános ékszereken (karikagyűrű, huzalggyűrű) kívül gyermeki (csörgő) és női (nyakperec, gyöngy) melléklet is volt, de talán kisfiú is megkaphatta őket.

rának két szembenálló negyede volt a koponya alatt és a nyaktáján, s az egyik az átlukasztás maradványát is megőrizte. A 286. sírban 3 éves kisgyermek (inf. I) nyugodott, a koponyája és a bal lapockája alatt előkerült 1-1 fóliás pasztagyöngy talán a kisleány voltát jelezhetette. Az állcsúcs alatt, vagyis akár a szájüregben, akár inkább a nyakába akasztva I. (Szent) László H22 (1) típusú, a pereménél párosan átlukasztott denára bukkant fel. Az érmedíszek viseletének magyar szokása a X. századból maradt fenn szórványosan, főként a gyermekek körében.³⁵

2.2.2. *Halotti obulusok*

Az alábbiakban a pénzmellékek közül elkülönítettem a hajdan az elhunyt szájába és markába helyezett érméket, mint a halotti obulusadás szűkítve pontosított fogalmához tartozó emlékeket.³⁶

A 145 sírból 69-ben fordult elő halotti obulus, mégpedig két változatban: 47 alkalommal a pénzmelléklet egyetlen formájaként, 1–3 példányban (8. táblázat), 22 alkalommal pedig egyéb pénzmelléklet(ek)től kísérvé (9. táblázat). E két változatnak kronológiai színezete is van, mert az elsőt a temető egész használati idejében gyakorolták, a másodikat azonban csak I. Géza koráig, sőt zömmel (17 eset tanúsága szerint) I. (Szent) István és I. András uralkodási ideje között, vagyis feltűnő módon hiányzott az I. (Szent) László korabeli temetkezésekből.

A 47 sír 52 példányával megismert első változat ugyan minden elképzelhető összetételben felbukkant, de meghökkentő aránytalansággal, hiszen 41 halott szájába tettek érmét, és pedig úgy, hogy 37-ben volt ott egyedül, 1-1 esetben pedig másodmagával (61.), továbbá a jobb (62.), a bal (317.), illetve mindkét marokba helyezett társa kíséretében (288.). A fennmaradt hat halotti obulus úgy oszlott meg, hogy négyet a jobb (257., 293., 440., 515.), kettőt pedig a bal (54., 164.) marokba zártak. Itt is visszaüt a csontvázak nemének/életkorának meghatározatlansága, aminek következtében jelenleg 4 férfi, 5 nő, 2 serdülő, valamint 11 gyermek mellett 25 felnőtt maradványaival számolhattam, azaz bár az utóbbiak közül a későbbiekben még van remény 16 csontváz eredményes vizsgálatára, jelenleg csupán a felnőtt többséget (36:11) regisztrálhattam.

A túlvilági útra ajándékozott pénz szájba, marokba rejtése kétségbevonhatatlanná teszi a tudatos eljárást, s mivel ezt a szokást a magyarság már a X. században is ismerte,³⁷ a XI. század elejétől, vagyis a magyar pénzverés megindulását követően, de még a kereszténység valóságos elterjedése előtti időben is tovább gyakorolta. Az elrejtés³⁸ a

35. Vö. KOVÁCS 1989. 165–167, 813. j., összefoglalóan: 167.

36. Vö. KOVÁCS 2004.

37. A X. századi adatok: KOVÁCS 2004. A korábbi halotti obulusadásra érmemellékeltes IX. századi magyar temetkezések híján egyelőre nincsen adat; viszont az egyesek által ősmagyarnak tekintett Bol'sie Tigany (Alekszevskij rajon, Tatarstan, Oroszország) lelőhelyű IX–X. századi (volgai bolgár?) temetőben kivétel nélkül ékszerként használt, átlukasztott vagy fülezzet dirhemek voltak: KOVÁCS 2005. 37, 66–67: 14. j.

10. táblázat

A csak egyéb pénzmelléketeket tartalmazó sírokban nyugvók nemi/életkori megoszlása, záróérméjük típusa és érméik sírbéli helye

kibocsátó	záró-pénz	férfi	nő	felölt	serdülő	gyermek	összesen
I. (Szent) István	H1	151-E, 207-E	106-DM, 115-L, 142-F	111-DH, 140-M		46-E, 101-G, 154-EEEE, 171-DD	4D, 6E, 1F, 1G, 1H, 1L, 2M 4D, 6E, 1F, 1G, 1H, 1L, 2M
Péter	H6	173-EE		403-DE		64-EFFG, 126-DL	2D, 4E, 2F, 1G, 1L 2D, 4E, 2F, 1G, 1L
Aba Sámuel	H7					175-D	1D 1D
I. András	H8	110-H, 200-EE, 333-E	105-K, 134-EE, 160-J, 254-H, 404-DEHJ	59-EM, 67DFFF	211-EE	114-DDEE, 208-DE	5D, 12E, 3F, 3H, 2J, 1K, 1M 7D, 15E, 6F, 1G, 3H, 2J, 1K, 1M
	H9		180-DFF	467-EF		245-D, 470-E	2D, 2E, 3F 1E, 1G
	H?	25-G, 30-E					
Béla dux	H11			491-E			1E 1E
Béla dux/rex	H11/12	292-EG					1E, 1G 1E, 1G
I. Béla	H12	150-E					1E 1E
Salamon	H14			497-E, 501-E, 505-E, 510-E		70-E, 503-E	6E 8E, 1F, 1G, 1M
	H15	191-E					1E
	H17		241-F	430-G, 439-E		91-M	1E, 1F, 1G, 1M
Géza dux	H18		234-E				1E 1E
I. (Szent) László	H21		452-EE				2E
	H22	299-E				522-H	1E, 1H
	H24	261-D, 267-G, 276-szemen	181-D, 251-M	312-E, 445-E		259-D, 524-D	4D, 2E, 1G, 1M, 1 szemem 7D, 5E, 1F, 1G, 1H, 1L, 2M, 1 szemem
	H27			350-L, 534-D, 538-D			2D, 1L
	H29	233-M					1M
	H?ham.			228-F, 382-D			1D, 1F
Kálmán	H32 ham.			458-E			1E 1E
II. István	H?			460-E			1E 1E
meghatározatlan	H?		90-G	248-E, 457-G, 473-DE, 495-D		113-D	3D, 2E, 2G 3D, 2E, 2G
összesen		16 sírban 18 (+1) érme (1D, 12E, 3G, 1H, 1M, 1 szemem)	15 sírban 22 (+1) érme (4D, 6E, 4F, 1G, 2H, 2J, 1K, 1L, 2M)	26 sírban 30 (+4) érme (7D, 14E, 6F, 3G, 1H, 1L, 2M)	1 sírban 2 érme (2E)	18 sírban 23 (+6) érme (11D, 11E, 2F, 2G, 1H, 1L, 1M)	76 sírban 95 (+12) érme 24D, 45E, 12F, 9G, 5H, 2J, 1K, 3L, 6M, 1 szemem)

A sírszámot kötőjel után követő D–M (és „szemen”) betűjelzések magyarázatát lásd a 39. jegyzetben. A feldarabolt érmék betűjele aláhúzott, a többlet érmehelyüket az összesítésben (+) jelzi.

38. Amennyiben egyáltalán rejtő szándékú volt, hiszen az sem kizárt, hogy csupán a halott személyes (testi) tulajdonában maradását akarták így biztosítani.

rítus része volt, s a halotti adományt nem a keresztény papok elől akarták eltitkolni, amit amúgyis csak addig tehettek volna meg, amíg az egyházi emberek idegenek voltak, hiszen a magyar papok gyermekkorukban kétségtelenül megismerhették ezt a rokonságukban, közösségükben általános szokást.

Ugyancsak a tudatosságot erősíti a síronként többféle – azaz a halotti obulus és egyéb – pénzmelléklet a már fentebb említett további 22 esetben megfigyelt együttes alkalmazása, amelynek bizonyára többféle hiedelmi vonatkozása lehetett. E hiedelmek elkülönülésének lehet a jele, hogy az I. (Szent) István idején megkezdett, I. András korában a leletek felével jelzett csúcspontjához ért, s utána hanyatlásnak indult közös alkalmazással már I. Géza idejében felhagytak, míg a halotti obulus, illetve az egyéb pénzmelléklet külön-külön a temető egész használati idejében fennmaradt. A már ismertetett meghatározási nehézségek következtében a 22 így eltemetett személy nemi aránya homályos maradt, csak annyi bizonyos, hogy ismételten inkább felnőttnek járó adomány volt, amit az így ellátottak körében mutatkozott tízszeres felnőtt-gyermek arány (20:2) bizonyít.

2.2.3. Egyéb pénzmelléletek

A 145 sírból 98-ban a pénzmellékletadás egyéb formája jelentkezett, köztük a fentebb már tárgyalt 22 alkalommal halotti obulussal együtt úgy, hogy a pénzdarab vagy megmaradt ott, ahová egykor a halottra tették, vagy a tetem felbomlását követően elmozdulva nyerte el a végleges, vagyis a feltáráskor megfigyelhető, változatosan észlelhető helyét. A változatos érmehelyeket az értékelhetőség miatt némi szükséges önkénységgel nagyobb egységekre csoportosítva,³⁹ s először a csak az egyéb pénzmellékletes 76 temetkezést tekintve, a következő kép alakult (10. táblázat).

A pénzmellékletadás ismételten a felnőttek kiváltsága volt, amit a gyermekekhez viszonyított 58:18-as arányuk bizonyít, miközben az érintett férfiak és nők között nem volt lényeges rítusbeli különbség. Annál jellegzetesebbnek bizonyult az egyes testtáji változatok mennyiségi eltérése, hiszen a mellkas teljes környezetéből (E) az

39. Az érmék sírleleteit a temetőnkénti táblázatba rendezésükhöz a testtájak szerint csoportosított (A–N betűjelzést kapott) rendszerét egy készülő, a korszak pénzeinek érmétani feldolgozása – vö. KOVÁCS 1997a. 11–17; továbbá az egyes uralkodók érméit tárgyaló időrendi értékelések végén; KOVÁCS 1993/1994; KOVÁCS 2000 – miatt átmenetileg megszakított írású, de a közeljövőben befejezendő könyvem – KOVÁCS 2007 – leletgyűjtése kapcsán készítettem, akkor még Guido Krause később megjelent, a Meroving-kori (IV. sz. közepe–VIII. sz. 1. fele) soros temetők anyagára kidolgozott, a magamétól részben eltérő, A–Q jelzésű rendszerének – vö. KRAUSE 2002 – ismerete nélkül. Az összevethetőség kényszeréből elkerülhetetlen önkényes döntéseket is vállalva, a most nem részletezett, s bizonyos keveredéseket is bizonyára tartalmazó rendszerem betűjelzéseinek tartalma: 1. halotti obulusok: A: a szájúregben, B: a jobb, C: a bal marokban, BC: az összekulcsolt vagy meg nem nevezett marokban, 2. egyéb pénzmelléletek: D: a koponya környékén, E: a mellkason, F: a medencetájon, G: a jobb, H: a bal kar mentén, I (kimaradt, hogy a kisméretű táblázatokban ne okozzon tévedést), J: a jobb, L: a bal láb mentén, K: a lábak között, M: a sír egyéb megnevezett helyén, N: a sír meg nem nevezett helyén, vagy később, pl. a csontok mosásakor előkerülve.

esetek több mint kétötöde (107-ből⁴⁰ 45) származott, egyrészt a temető teljes használati idejéből,⁴¹ másrészt leginkább a férfiak mellől. Szűk egyharmadnyi pénzlelet (107-ből 23) a koponya környéki, ugyancsak kiemelkedően kedvelt származási helyről (D) került elő, talán a kis csontméreteik következtében főként a gyermekkoponyákhoz kötődően, s bár hézagosabban, ugyancsak a teljes temetkezési időből.⁴² Az összes többi változatra (F–M) az esetek bő harmada (107-ből 39) maradt, csekély, 1–4-es esetszámú, vagyis az előző kettőnél inkább alkalmoszerűnek tekinthető csoportjaikból legfeljebb a nők hastáji 4 érmeje, valamint egy valódi ritkaság: egy férfi bal szemüregében fekvő denár⁴³ érdemel említést; e változatok többsége I. (Szent) László idejéig fennmaradt ugyan, de volt, amely csupán I. András uralkodásának elején bukkant fel.⁴⁴

A már a halotti obulusok szempontjából értékelt 22 temetkezés egyéb pénzmelékletei a fentebb bemutatott képen nem változtatnak (9. táblázat). A felnőttek túlsúlya körükben is megmaradt, éspedig még kirívóbban (20 felnőtt : 2 gyermek) jelentkezett, miközben a férfiak és nők között egyenlőség mutatkozott. A testtáji változatok aránya is megőrződött, amit a halotti obulusokon kívüli 32 lehetőségéből 15 mellkasi (E) és 7 koponyatáji (D) helyzet igazol, s az összes többire (F–M) ismét csak az egyharmadnyi 10 eset maradt. Amint arról már volt szó, halotti obulus és egyéb pénzmeléklet együttes adása csupán I. Géza uralkodásáig maradt a halotti gyakorlat része, s az egyes változatai ugyancsak eltérő időben szűntek meg.⁴⁵ Bár a felsorolt helyzetű érmék 22 temetkezésben a halotti obulusok csaknem minden típusával együtt jelentkez-

40. A 76 sírban ugyan csak 95 érme került elő, de még további 12 érmehely keletkezett a feldarabolt érmerészekből következően.

41. Az E helyzet utolsó érmei: Kálmán H31, II. István: H?

42. A D helyzet utolsó érmei: I. (Szent) László H27, H?. A király 10 érmetípusa sorrendjének megálapítási nehézségeiről: KOVÁCS 1997a. 158–163. A H27 az uralkodónak inkább kései, mint korai verete lehetett.

43. A sírban I. (Szent) László H24 denára volt. Ez a különleges – bár nehezen elkülöníthető – helyzet sem ismeretlen a korszak temetőiben: Biharkeresztes (HB)-Vasútállomás 143. sír: felnőtt szemüreg felett a király H29 denára: közöletlen, a részletes adatokat Mesterházy Károlynak köszönhetem, vö. MESTERHÁZY 1990. 50; Moraván (Nyitra m.; Moravany nad Váhom, okr. Piešťany, kraj Trnava, Szlovákia)-Ducó, Templom-dűlő (Ducové, poloha Kostolec) 790. sír: felnőtt koponyáján a szemgödör felett Kálmán H41 denára: közöletlen, a részletes adatokat Alexander Ruttkay szívességének köszönhetem; Rácalmás (Fe)-Göböljárás 604. sír: férfikoponya alatt lelt I. András H8 denár, amelynek eredeti helyét a jobb szemüreg patinája mutatta: közöletlen, a részletes adatokat Bóna István és B. Horváth Jolán szívességének köszönhetem, vö. KESZI-HARASZTI-BÓNA 2000; Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta 10. sír: 16–20 éves nő jobb szemüreg előtt H? érme töredéke: közöletlen, vö. KOVÁCS 1986. Az arcra vagy a halotti lepel arcrésszére helyezett, átöltéssel felvarrt (?) érmék X. századi párhuzamairól: KOVÁCS 2004. 43–44, 46.

44. András H8 (első) denarával a J, K, I. (Szent) László H22 típusú denarával az L, továbbá a H24-gyel a G, a H27-tel az L, a H29-cel az M helyzet szűnt meg, míg a király H? denára az F változatra maradt. Az uralkodónak a H22 a második, a H29 talán a harmadik, a H24 pedig inkább valamelyik korábbi denára lehetett.

45. András H8-as denarával a D és G, I. Béla H12 típusával az F, Salamon H17 típusával a H és a K, végezetül I. Géza H19 denarával az E változat szűnt meg.

tek,⁴⁶ az egyéb pénzmelléletek rendkívül változatos helyzetéből inkább az következik, hogy rendszertelenül rakták vagy dobták őket a holttestre, hiszen a díszként tárgyalt érme felerősítési lehetősége mindössze három gyermek átlukasztott pénzdarabjánál (154., 171. és 286. sír) volt felismerhető. Az eldönthetetlen, hogy a mellkason vagy a medencetájon lelt érmék vagy valamilyen részük (E és F változat) nem volt-e a ruha öblébe vagy tarsolyba rejtve, sőt egy biztos analógia⁴⁷ alapján az sem kizárt, hogy a nadrágszárba (J–L változat), esetleg a ruha ujjába (G–H változat) is kerülhetett elrejtett (?) pénzdarab.

3. A temető érmékkel jelzett abszolút és relatív kronológiája⁴⁸

A régészeti kutatások – itt most nem részletezett – rövid éves jelentéseinek sorozatából is kiderült, hogy a temető érmékben rendkívül gazdagnak ígérkezik, s valóban, már az 1971-ben 401 sír feltárásával félbeszakadt ásatás érmeleletei is lehetőséget adtak több következtetés levonására, így I. (Szent) István, Péter, Aba Sámuel (H1, H6 és H7 jelzetű) denárainak I. András első (H8 típusú) veretével való együttes forgalma újabb adatolására,⁴⁹ sőt a sírmező megismert részletére vonatkozó horizontálstratigráfia felvázolására is.⁵⁰ Magam szintén ráéreztem erre a különleges keltezési lehetőségre, mert miután 1986-ban sikerült feltárnom a temető belsejében megátsatlanul maradt szelvényeket, az összefüggővé vált temetőterület horizontálstratigráfiai rendszere a pénzletek nyomán kirajzolódni látszott. Ehhez Dienes István szívességére is szükségem volt, aki lehetővé tette, hogy a mindkettőnk addigi munkája során ismertté vált 118 pénzes sírból előkerült 170 érmét térképre jelölhessem.⁵¹ A térképet a feltárás befejezését követően ugyan kiegészítettem,⁵² de a kép mégsem vált véglegessé, ugyanis akkor még az 1963. évi feltárás 24–60. sírjából előkerült vereteknek csak a kibocsátóját

46. Az A-val: 8E, 1D, 1F, 1K, 1M, a B-vel: 4D, 4E, 2H, 1G, a C-vel: 2D, 1E, 1G, az AA-val: 1E, 1F, az AB-vel: 1F, végezetül az AC-vel: 1E, 1F.

47. A Rezi (Za)–Gyöngyösi-csárda lelőhelyű 4. sírban nyugvó férfi bal bokája felett, az alsó lábszár belső oldalán, tehát a nadrág szárában volt 4 kicsi oszlopban, feltehetőleg finom vászonzacsókba csomagolva 57 denár: I. András H8 (1), Béla dux H11 (8) és I. Béla H12 (48) verete: MÜLLER 1987. 76.

48. A „Die Münzfunde und Horizontalstratigraphie des Gräberfeldes” c. 3.3. fejezet kissé átalakított változata: KOVÁCS 1997. 379–382.

49. GEDAI 1986. 67–69. Táblázatában a temető 114., 120., 121., 132., 136., 155., 173. és 199. sírjának érmeegyüttesét vette fel: uo. 69.

50. „Az ásató régész... szerint a temető a nyugati részén kezdődött a X. században, amire a korai régészeti anyag jellege, lovas-sír utal. Ez éremmentes temetőrész. A feltárt területen elhelyezkedő éremanyag alapján úgy tűnik azonban, hogy nyugat felől nem folyamatosan terjeszkedtek, hanem majdnem a déli részen van az István-obulusok egy csoportosulása, és ettől a második (?) középponttól terjedtek tovább. Bár itt is keverednek az István-pénzek András vereteivel, mégis úgy tűnik, hogy a korai, nyugati rész, valamint az István pénzeivel jelzett csoportosulás közötti terület inkább András-pénzekkel keltezett. A terjeszkedés irányát egyébként itt is jelzik az érmeleletek.”: GEDAI 1986. 67.

51. KOVÁCS 1987. 82; KOVÁCS 1988. 291–293, 292: 4. á; KOVÁCS 1988a. 688–689.

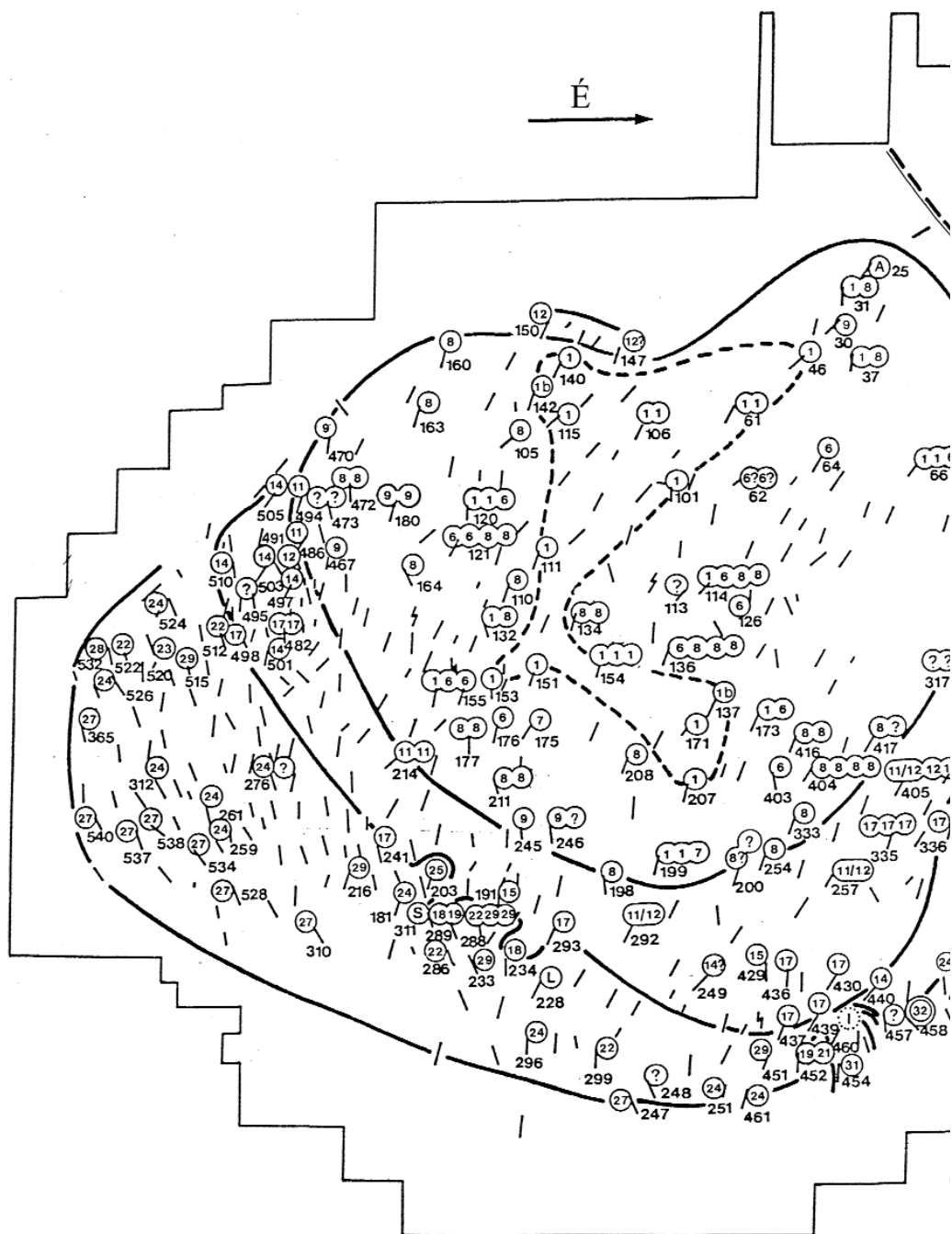
52. KOVÁCS 1989–1990. 70, 70: 5. ábra.

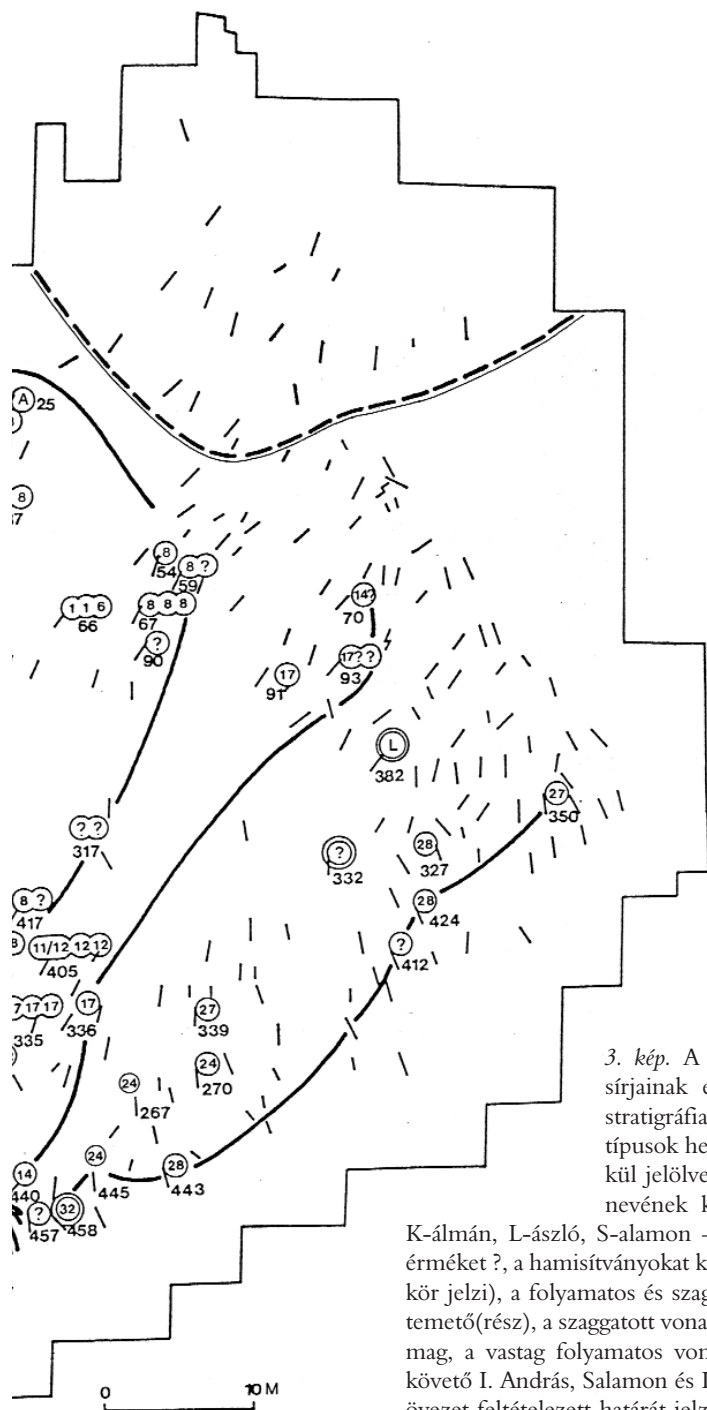
ismertem, a típusát nem. Később derült ki, hogy a meghatározásokat Huszár Lajos már a feltárás évében elvégezte, de azok a dokumentációba nem kerültek be, s magam akkor még sem a feljegyzésekhez, sem a leletekhez nem fértem hozzá. Ebből következik, hogy a temető érméinek most másodszor közreadott elterjedési térképére (3. kép) felvitt adatanyag tekinthető teljesnek.⁵³

A sírok érmeleleteinek horizontálstratigráfiai vázlata egyelőre azonban csupán előzetesnek tekinthető, ugyanis egy kérdés a teljes leletanyag tanulmányozásáig eldöntetlen maradt: van-e kapcsolat a Dienes István által még honfoglalás korinak tekintett északnyugati temetőrész mintegy 20 sírja és a tőle mintegy 30–40 méterre nyitott köznépi temető magja között, amely az érmék tanúsága szerint a XI. század első felében, azaz I. (Szent) István, Péter és Aba Sámuel kora, valamint I. András uralkodásának eleje között létesült? Ez a kapcsolat az érintett temetkezések anyagának részletes vizsgálatáig kétféleképpen sejthető. Ha e helyütt a temetkezés valóban a X. században megindult, akkor e kis létszámú, tehát csupán néhány évtizedig (?) használt temető független lehetett a későbbi, érméi szerint XI–XII. századi nagy köznépi temetőtől. A két temető helyét ez esetben csak a környezetből kissé kiemelkedő dombra való véletlenszerűen közeli telepítéssel lehetne magyarázni, de ez a magyarázat nem volna túl meggyőző, hiszen a hosszú vonulaton akadt volna még egybeült is temetkezésre alkalmas hely. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy az északnyugati sírcsoport a honfoglalás korának kései évtizedeiből származott. Egy ilyen feltevés arra alapozható, hogy azok a fegyverek: íj, nyíl, tegez s hozzá még a zabla, amelyek a honfoglalás kori temetőrészt jellemezték, a lovas temetkezést és a kengyeleket nem számítva, részben XI. századi érmés sírokban, részben ilyenek közvetlen, tehát keltező környezetében is előfordultak,⁵⁴ tehát a temető északnyugati szélén fekvő sírcsoportnak sem kellett feltétlenül a X. század első évtizedeiben a földbe kerülnie. Ha így volt, s e feltevés bizonyítása is legfeljebb csak a teljes körű elemzés alapján remélhető, akkor e sírcsoportból a temetkezések iránya nem legyezőszerűen terjedt tovább, hanem egy új, már I. (Szent) István király és utódai pénzeivel jelzett kiindulási területből

53. Első közlése: KOVÁCS 1997. 380: 5. ábra, majd KOVÁCS 1997a. 90: 9. kép. Apró hibákat ezúttal is javítanom kellett: 62. sír: H8?, H? helyett H6?, H6?, 93.: S? helyett H17?, 106.: H1 helyett H1, H1, 417.: A helyett H8, 458.: K helyett H32, 467.: H9, H9 helyett csak H9, 523.: H24 helyett H23.

54. Előzetesen említtem meg, hogy a temető északnyugati részén, szinte a honfoglalás kori és az érmékkel jelzett Árpád-kori sírcsoport találkozási sávjában fekvő 25. sírban az íj markolatát borító 2 csontlemez, valamint 1 nyílcsúcs I. András közelebről meghatározhatatlan típusú veretével együtt látott napvilágot. Hasonló korú, I. (Szent) István- és Péter-érmés temetkezések (113–114., ill. 64. és 66.) közelében feküdt továbbá a 80. sír: íj, 6 nyílcsúcs és tegez, valamint a 81. sír: íj, 2 nyílcsúcs és csontos étel mellékletével. A I. (Szent) István, Péter és I. András érméit tartalmazó 61., 62., 101. és 106. temetkezés között helyezkedett el a lábvéégig kirabolt 103. sír, amelyben ennek ellenére íj, 4 nyílcsúcs és tegez maradt meg, lábszárain s valószínűleg alkarja csontjain is a ruházatot leszorító ezüstpántokkal, ill. nyomukkal, s patinások voltak az ujjcsontjai is. Bár a feltárás üteme miatt a fentieknél később került elő, s ezért meglepőnek tűnt, hogy még a 323. sírban is 3 nyílcsúcs, tegez, csikózábla és vaskés feküdt, ez a temetkezés is az I. (Szent) István és I. András uralkodása közötti időből való volt, amit a korabeli érmés 113., 114., 126., 136., 137. és 173. sír közelsége bizonyít.

3. kép. A magyarhomorogi temető érmés sírjainak elhelyezkedése és a horizontál-stratigráfiai rendszerének vázlata. Az érmetípusok helyhiány miatt a H betűjelzés nélkül jelölve (csak a kibocsátó ismeretében a nevének kezdőbetűje – A-ndrás, I-stván,

K-álmán, L-ászló, S-alamon – szerepel, a meghatározhatatlan érméket ?, a hamisítványokat kettős kör, II. István érméjét pontkör jelzi), a folyamatos és szaggatott vonal kettőse a X. századi temető(rész), a szaggatott vonal az I. (Szent) István kori temető-mag, a vastag folyamatos vonal pedig sugárirányban egymást követő I. András, Salamon és I. (Szent) László kori temetkezési övezet feltételezett határát jelzi. A temető keleti szélén helyezkedett el a Kálmán H31 és H32? hamisítványát és II. István H? veretét tartalmazó legkésőbbi 3 (454., 458. és 439.) sír

folytatódott. A két rész között időben csaknem folyamatos temetőhasználatot feltételező kétközpontúságot – ami nem zár ki akár lakosságcserét sem – a halimba (Ve)-cseresi köznépi temetőben megfigyelt hasonló jelenség tenné hihetővé: itt a X. század 30-as éveitől már használatban volt, s egyebek között kalandozás kori érmékkel is jelzett délkeleti temetőrészt követően, a tőle észak-északnyugatra létesített közép-ponttól folytatódtak sugárirányban a temetkezések. A halimbai temető ily módon változott temetkezési rendszerét a X. század 2. felében mellékelni sejtett római veretek, majd I. (Szent) István uralkodási idejétől kezdődően a magyar érmék horizontál-stratigráfiai helyzete egyértelműen tanúsítja, a magyarhomoroginál jobban jelezve a korai temetőrészt északnyugati és a XI. századi temetőszél délkeleti határát.⁵⁵ Mindenesetre majd a két temetőrész csatlakozó sávjában fekvő temetkezések anyagának részletes elemzése adhat, ha egyáltalán ad majd választ a felvetett kérdésre, s addig kissé elsietettnek tűnik M. Nepper Ibolya alábbi megjegyzésének az első fele, hogy a magyarhomorogi „540 síros temető népessége is ahhoz a Kelet-Magyarországot benépesítő köznépi tömbhöz tartozik, amely az első foglalókkal jött a Kárpát-medencébe. Antropológiai vizsgálatuk, s összehasonlításuk a szintén jól megfigyelt püspökladány-eperjesvölgyi, s a Sárrétudvariban lelt temetőkkel sok szempontból új eredményeket hozhat.”⁵⁶ A második mondatával viszont messzemenően egyetértek, akárcsak Bóna Istvánnak inkább a magyarhomorogi temetőrészek kapcsolatának második lehetőségéhez illő, óvatosabb megfogalmazásával, miszerint a gyulavarsánd (Arad m.; Várşand, jud. Arad, Románia)-laposhalmi temető „azon nagy köznépi temetkezőhelyek közé tartozik (pl. Magyarhomorog, Békés–Povád, Tarhos[Bé]-Városerdő, Pécska [Arad m.; Pecica, jud. Arad, Románia]-Nagysánc...), amelyeket a X. században szabad fegyveresek (kengyellel, zablával ellátott göngyölt lóboros temetkezések íjjal, nyíllal felszerelve) és családtagjaik (nők sírjában... aranyozott ezüstkorong, ezüst ruhadíszek, állatfejű karperecek, mentegombok) nyitottak, majd I. Istvántól I. Andrásig I. Lászlóig folyamatosan használtak pogány és félkeresztény magyarok.”⁵⁷

Az I. (Szent) István, Péter, Aba Sámuel, I. András és Béla dux denárait tartalmazó⁵⁸ új temetőmagból kiinduló további temetkezések körkörös sugárirányát a későbbi érmék megbízhatóan jelzik, ugyanis rendkívül szemléletes a temetőmagot a keleti felén körülölelő Salamon (Géza dux és I. Géza)-, illetve I. (Szent) László-érmés sírok sávja. Érdekes, ahogy a Béla dux/I. Béla- vagy a csupán I. Béla-veretes temetkezések (257. és 292., illetve 405. és 486. sír) megférnek e Salamon-pénzes sávban, viszont a temető nyugati felén a legkésőbbi (147. és 150.) sírokat jelzik. Annyi már most megállapítható, hogy a temetkezés itt I. András vagy I. Béla uralkodása táján véget ért, mert

55. Vö. KOVÁCS 1989–1990. 68, 69: 4. ábra; KOVÁCS 1997a. 85: 4. kép.

56. M. NEPPER 1994. 156.

57. BÓNA 1986. 211.

58. A temetőtérképen szaggatott vonallal összekötött csak I. (Szent) István–denáros (a háromérmés 154. és a kétérmés 61. sír kivételével csupa egyérmés) sírok elhelyezkedése nem sejteti önálló időrendi csoport létezését, viszont határozottabbnak látszik az elődeinek és társuralkodóinak érméivel keveredő I. András vereteit is tartalmazó temetkezések tömbszerű központi fekvése.

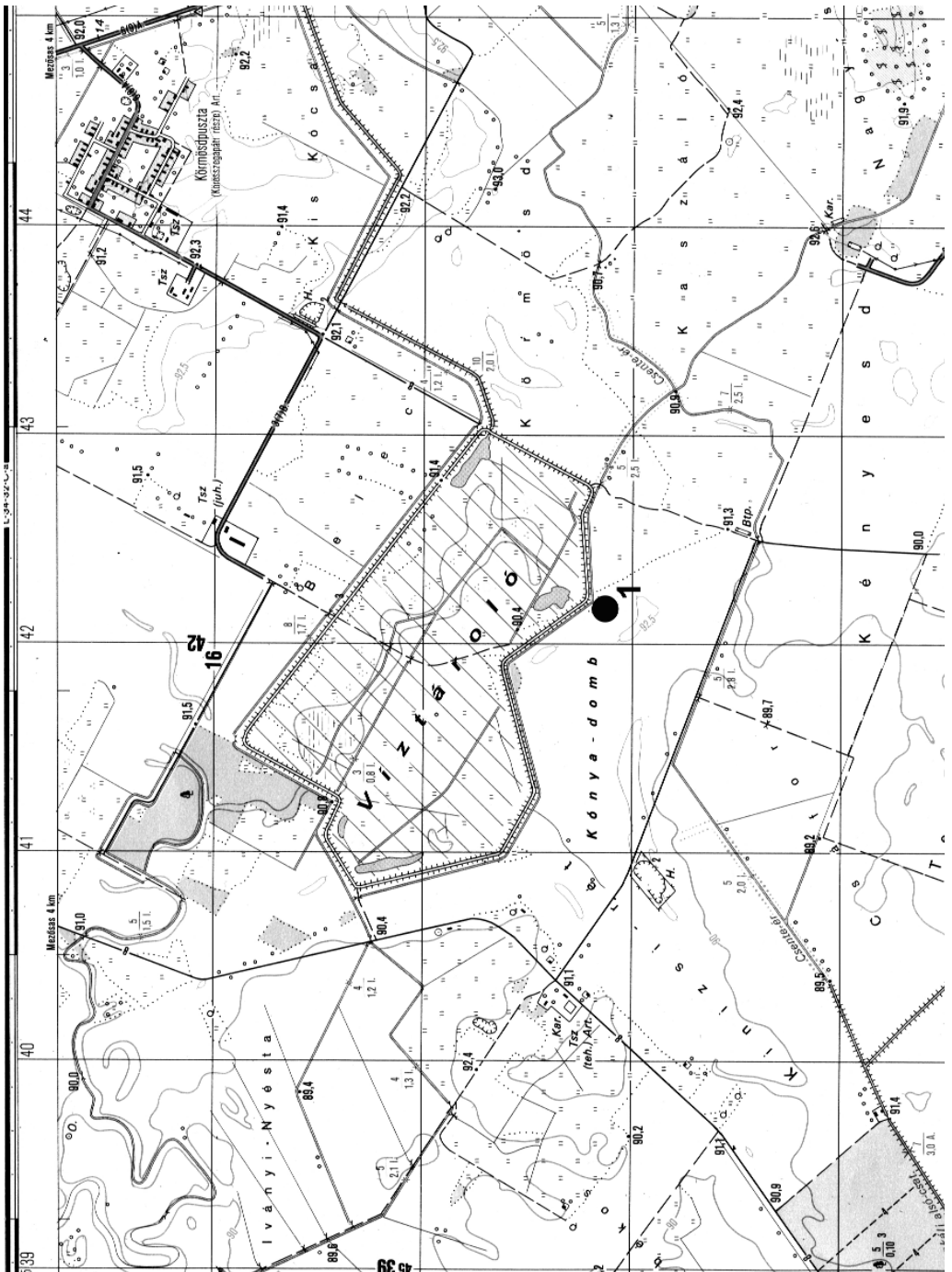
az ide ugyancsak sugárirányban kifelé fiatalodó rendben temetkező családok vagy kihaltak, vagy éppen a túlszaporodás miatt elköltöztek. Amennyiben a kettős temető-magról írottak helyesnek bizonyulnak, akkor a temető északnyugati szélét jelző I. András- és korai Salamon-veretek helyzete (H8: 31., 54., 59., H?: 25., illetve H14: 70.) is magyarázatot nyerhet: itt feltehetőleg azért nem lehetett tovább új sírokat ásni, mert még álltak a régi, X. századi sírjelek!

A temető keleti felén azonban a temetkezés zavartalanul folyt tovább, bár észrevehető különbség volt a déli-keleti negyed több sírjába tett bőségesebb és az egy nagyobb üres, sírmentes foltot (áldozóhelyet?)⁵⁹ is felmutató keleti-északi negyed kevesebb temetkezéséhez adott csekélyebb számú pénzmelléklet között, s a sírásás általánosságban valamikor I. (Szent) László uralkodásának végén és Kálmán királysága első éveiben érhetett véget, amit a szent király denárainak temetőszéli helyzete bizonyít. Természetesen ugyanitt, a temető peremén fekvő érme nélküli temetkezések valamivel későbbiek is lehettek, mint ahogy biztosan későbbi volt a Kálmán két és II. István egy veretét tartalmazó 454. és 458., valamint 460. sír.⁶⁰ Az elsőben egy gyermek fektetve, aki talán csak röviddel élte túl valamelyik szülőjét, hozzátartozóját, viszont az utóbbi kettőben egyéb melléklet nélküli felnőtt nyugodott, ezért csak az embertani vizsgálatban derülhet ki, hogy milyen nemű és életkorú volt ez a két ember, aki bizonyára a korábban elhunyt hozzátartozója után vágyódva ragaszkodott a felhagyott temetőbe való elhantolásához.

Ugyanis az a tény, hogy az I. (Szent) László érméjével keltezett 41 sírt Kálmán érméjével csupán két temetkezés követte, még akkor is biztos jele a temető felhagyásának, ha a szent király utolsó vereteinek néhányra már az utóda korában is kerülhetett a földbe. A falu lakói tovább költözhetek, vagy – ami valószínűbb – a házaik mellett templomot építvén, a megszentelt földben templomkörüli temetőt, cintermet nyithattak. Egyelőre ismeretlen, hogy a könyadombi temetőben befejezett temetkezés melyik későbbi, Árpád-kori templomos falu templomkörüli temetőjében folytatódott, ugyanis a lelőhely három Árpád-kori falu tágabb gyűrűjében helyezkedik el: keletre és északra a Körmösd határnév és Körmösd-pusztá településnév őrzi az 1213-as első említésű várnépi falu nevét, amelynek temploma Györffy György szerint a tatárjáráskor

59. Dienes István vetette fel az 1971. évi ásatás meglepően kevés sírjának magyarázatára, hogy „a temető ezen részén... áldozóhelynek használt tisztás volt, vagy szent fa állhatott”: DIENES 1972. 60. Csak óvatosan lehet véleményt nyilvánítani az olyan köznépi temetőket illetően, amelyek temetkezései között nagyobb sírmentes foltok mutatkoztak; ezek ugyanis valóban lehetnek pogány áldozóhelyként kezelt szent ligetek, szent fák – vö. SZÓKE 1956. 126–130; TETTAMANTI 1975. 89; M. NEPPER 2002. I: 220 –, de nyomtalanul elpusztult fatemplomok is: vö. LASZLOVSKY 1991. 41–42. Az érdekes témára később – vö. KOVÁCS 2007 – visszatérek.

60. Azt azonban hangsúlyozni kívánom, hogy a régészeti leletek beható értékelése előtt a temetőnek az egyes uralkodók érméit tartalmazó területi sávjait határoló, általam húzott vonalak csupán szemléltető jellegűek, és sem az általuk elválasztott, sem az általuk metszett nem-pénzes sírok hovatartozását illetően nem mérvadóak. Sőt inkább az a valószínű, hogy az elvégzendő régészeti feldolgozás sem teszi majd lehetővé minden egyes temetkezés időrendi sávokba sorolásának pontos meghatározását.

4. kép. A lelőhely (1.) környéke az ásatás szünetében (1971 után és 1981 előtt) létrehozott szükség-víztároló, valamint Körömsd, Körömsdpuszt, Kényesd, Kinizsi-rét és Templom-dűlő, valamint Iványi-Nyéssta ábrázolásával (1981)

pusztulhatott el (4. kép).⁶¹ A Kónyadombtól délre Kenézi-/Kényesd-pusztá és Kínizsi-rét az 1220. évi első említésű Kínizs/Kényes falu emléke, templomára a déli szomszédságában fekvő Templom-dűlő utalhat.⁶² Végezetül a lelőhelytől nyugatra, az Erdőhely-Nyésta, Nagy-Nyésta, Iványi-Nyésta, Cifra-Nyésta tanyák, illetve Nyésta-pusztá félkörének közepén egy kiemelkedően lévő Templomhely és ennek nyugati szélén a Falusziget az 1291–1294. évi említésű Nyésta/Nesta falu nyoma,⁶³ míg Magyarhomorog előde, az 1214-től adatolt Homorog(d)⁶⁴ még a kenézi Templom-dűlőtől is délre, a jelenlegi község területe környékén helyezkedhetett el.

4. Összefoglalás

A Kis-Sárrét keleti szélén, templomos Árpád-kori falvak gyűrűjében elhelyezkedő kónyadombi X/XI–XII. századi 540 síros köznépi temetőt létesítő faluközösség tagjai körében gyorsan kíváncsossá vált a pénzmellékletadás, hiszen a temetőbe fektetett halottak több mint egynegyede kapott érmét a túlvilági útra. A feltárt 199 denár 145, zömében felnőtt temetkezéséből származott, s az I. (Szent) István és I. (Szent) László uralkodása között kibocsátott veret típusok többségét tartalmazta, majd Kálmán 2 és II. István 1 veretével zárult. Az elhunytak 1–4 pénzdarabot kaptak, a nők és gyermekek többet és gyakrabban egyéb maradandó tárgyak kíséretében, és néhány évtizedig olyan sajátos módon is, hogy a gyászolók több pénzdarabot kettéhajtottak, másokat szétvágtak, s utóbbiak darabjait vagy mind a sírba helyezték, vagy egy részét megtartották. Már kiveszőben volt az érmedíszek nyakba akasztásának vagy felvarrásának divatja, a másvilágra szánt pénzdarabok kisebbik felét a halott szájába vagy a markába zárták, a többségét pedig a testére helyezték vagy dobták, esetleg az öltözetébe tették. A hajdani bőkezűség eredményeként a temető érmés sírjainak elhelyezkedése a körkörös sugárirányban fiataluló temetkezések rendszerét rajzolta ki.

Rövidítések

<i>ActaArchHung</i>	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> (Budapest)
<i>Agria</i>	<i>Agria. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve</i> (Eger)
<i>Alba Regia</i>	<i>Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis</i> (Székesfehérvár)
<i>ArchÉrt</i>	<i>Archaeologiai Értesítő</i> (Budapest)
<i>ArchSlov–Mon</i>	<i>Archaeologica Slovaca–Monographiae Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae</i> (Bratislava)
<i>Balcanoslavica</i>	<i>Balcanoslavica</i> (Prilep)
<i>BMMK</i>	<i>A Békés Megyei Múzeumok Közleményei</i> (Békéscsaba)

61. GYÖRFFY I. 637.

62. GYÖRFFY I. 634: Kínizs 2.

63. GYÖRFFY I. 647.

64. GYÖRFFY I. 626: Homorog(d) 1.

- Dolg* Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár, 1910–1919)
- EgriMÉ* Az Egri Múzeum Évkönyve. A Heves Megyei Múzeumok Közleménye (Eger)
- FolArch* Folia Archaeologica (Budapest)
- FolNum* Folia Numismatica. Supplementum ad Acta Musei Moraviae (Brno)
- Fontes* Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
- HOMÉ* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
- JAMÉ* A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
- MAQ* Medium Aevum Quotidianum (Krems)
- MFME* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
- MFME–StudArch* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica (Szeged)
- MHÁTL* Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. Szerk. DIENES István (Budapest)
- MHB* Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
- MHKKÁS* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. Sorozatszerk. KOVÁCS László – RÉVÉSZ László (Budapest–)
- MRT* Magyarország Régészeti Topográfiája. Főszerk. GEREVICH László (Budapest)
- MRT V* HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Szerk. TORMA István. Budapest 1979.
- MRT X* JANKOVICH Dénes – MEDGYESI Pál – NIKOLIN Edit – SZATMÁRI Imre – TORMA ISTVÁN: Békés megye régészeti topográfiája. IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. Szerk. JANKOVICH Dénes. Budapest 1998.
- NK* Numizmatikai Közöny (Budapest)
- RégFüz* Régészeti Füzetek (Budapest)
- RGYNY* Régészeti Gyűjtemények Nyíregyházán. Sorozatszerk. ALMÁSSY Katalin – ISTVÁNOVITS Eszter (Nyíregyháza)
- SlovArch* Slovenská Archeológia (Bratislava)
- SlovNum* Slovenská Numizmatika (Bratislava)
- SMK* Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
- StudComit* Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból (Szentendre)
- StudSlav* Studia Slavica (Budapest)
- VAH* Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
- ZalaiGyűjt* Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
- BÁRDOS 1987 BÁRDOS Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában (Medieval church and cemetery in the vicinity of Kaposvár). II. SMK 8 (1987). 5–76.
- BENDE–LŐRINCZY 1997 BENDE Livia – LŐRINCZY Gábor: A szegvár-orumdűlői 10–11. századi temető. (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). MFME–StudArch 3 (1997). 201–285.
- BÓNA 1986 BÓNA István: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története. Főszerk. KÖPECZI Béla. I: A kezdetektől 1606-ig. Szerk. MÓCSY András – MAKKAY László. Budapest 1986. 107–234.
- BÓNA 1995–1996 BÓNA István: Dienes István (1929–1995). JAMÉ 37–38 (1995–1996). 11–33.
- CSALLÁNY 1940 CSALLÁNY Gábor: Honfoglalás- és árpádkori sírokban talált magyar és idegen pénzek a szentesi Csongrádvármegyei Múzeum gyűjteményében. NK 38–39 (1939–1940). 23–25.
- DIENES DIENES István: Magyarhomorog-Könyadomb. RégFüz I:15 (1962). 61; I:16 (1963). 57–58; I:17 (1984). 63; I:18 (1965). 51; I:19 (1966). 66; I:20 (1967). 66–67; I:21 (1968). 68; I:22 (1969). 62–63; I:23 (1970). 67–68; I:24 (1971). 68–69; I:25 (1972). 60–61.

- FETTICH 1973 FETTICH Nándor: B. Geschichtliche Auswertung des Fürstengrabbundes von Zemplén. In: Vojtech BUDINSKÝ-KRIČKA – Nándor FETTICH: Das altungarische Fürstengrab von Zemplén. *ArchSlov-Mon* 2 (1973). 49–153.
- FODOR 1976 FODOR István: Megjegyzések a zempléni sírról (Zametki o pogrebenii v Zemplene). *ArchÉrt* 103 (1976). 282–286.
- GEDAI 1986 GEDAI István: *A magyar pénzverés kezdete*. Budapest 1986.
- GEDAI 1987 GEDAI István: A Rezi-Gyöngyösi sírlelet érmei (Münzen aus dem Grabfund von Rezi-Gyöngyös). *ZalaiGyűjt* 26 (1987). 78–79, 81.
- GYÖRFFY I GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarországi történeti földrajza*. I: Abaújtörök... Csongrád megye. Budapest 1962.
- HANULIAK 1989 HANULIAK, Milan: Mince a pohrebiska z 10.–11. storočia v Malých Kosihách (Münzen von Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in Malé Kosihi). *SlovNum* 10 (1989). 203–212.
- HORVÁTH 1977 HORVÁTH István: Esztergom–Budai Nagy Antal u. 7. *RégFüz* I:30 (1977). 59–60.
- HUNKA–CHORVÁTOVÁ 1998 HUNKA, Jan – CHORVÁTOVÁ, Hana: Mince kráľa Šalamúna z Nitry. *SlovNum* 15 (1998). 232–234.
- HUSZÁR 1979 HUSZÁR Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest 1979.
- ISTVÁNOVITS 2003 ISTVÁNOVITS Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékényaga*. (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). (RGYNY II = MHKKÁS IV). Nyíregyháza 2003.
- JOVANOVIĆ 1977 JOVANOVIĆ, Vojislav S.: Prilozi hronologiji srednjevekovnih nekropola Jugoslavije i Bulgarske (Contributions à la chronologie des nécropoles médiévales de Yougoslavie et de Bulgarie). I. *Balkanoslavica* 6 (1977). 141–187.
- KESZI–HARASZTI–BÓNA 2000 KESZI Tamás – HARASZTI Gabriella – BÓNA István: Rácalmás-Göböljárás. *Alba Regia* 29 (2000). 177.
- KISS 1983 KISS Attila: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. (Die Grabfunde aus dem 10.–11. Jahrhundert im Komitat Baranya). (MHÁTL 1). Budapest 1983.
- KOVÁCS 1986 KOVÁCS László: A tiszalúc – sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető. Előzetes jelentés (Der ungarische Friedhof von Tiszalúc – Sarkadpuszta [Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén] aus dem 11. Jh. Vorbericht). *ArchÉrt* 111 (1986). 218–223.
- KOVÁCS 1987 KOVÁCS László: Magyarhomorog-Könyadomb. *RégFüz* I:40 (1987). 81–82.
- KOVÁCS 1988 KOVÁCS László: Bemerkungen zur Arbeit von István Gedai: A magyar pénzverés kezdete (Der Anfang der ungarischen Münzprägung). *ActaArchHung* 40 (1988). 275–300.
- KOVÁCS 1988a KOVÁCS László: Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdete c. könyvéhez. *Századok* 122 (1988). 674–693.
- KOVÁCS 1989 KOVÁCS László: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. *Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. (Fontes). Budapest 1989.
- KOVÁCS 1989–1990 KOVÁCS László: Régészeti jegyzetek I. László király érméinek sorrendjéhez. (Archäologische Anmerkungen zur Reihenfolge der Münzen König Ladislaus I.). *NK* 88–89 (1989–1990). 63–76.
- KOVÁCS 1991 KOVÁCS László: Magyarhomorog-Könyadomb. *RégFüz* 1:42 (1991). 62.
- KOVÁCS 1993a KOVÁCS László: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, [Csóka] (Zu einigen alten landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra Ferenc Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé [Csóka]). *MFME* 1991–1992/1. 37–74.

KOVÁCS 1993–1994

KOVÁCS László: Einzelne Fragen der früharpadenzeitlichen (1000–1141) Münzbeigabe in den Gräberfeldern des Königreiches Ungarn (K mincovním milodarům v pohřebištích maďarského království v raně Arpádovském období, 1000–1141). *FoNum* 8–9 (1993–1994) [1996]. 35–41.

KOVÁCS 1997

KOVÁCS László: István Dienes' größte Ausgrabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte). *ActaArchHung* 49 (1997). 363–384.

KOVÁCS 1997a

KOVÁCS László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. *Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence Szent István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről* (Über die früharpadenzeitliche ungarische Münzprägung. Numismatische und archäologische Studien über die Zwischenzeit der Regierung von Stephan I. der Heiligen bis zum Bela II. [1000–1141] im Karpatenbecken). (VAH VII). Budapest 1997.

KOVÁCS 2000

KOVÁCS László: A kora Árpád-kori pénzmellékletadás egyes kérdései a magyar királyság temetőiben. Vázlat (Über einige Fragen der früharpadenzeitlichen Münzbeigabe in der Gräberfeldern des Königreiches Ungarn. Entwurf). In: „Magyaroknak eleiről.” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makc Ferenc tiszteletére*. Szerk. PITI Ferenc – SZABADOS György. Szeged 2000. 277–285.

KOVÁCS 2004

KOVÁCS László: Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. (MHB XIV). Szerk. ERDEI Gyöngyi – NAGY Balázs. Budapest 2004. 43–49.

KOVÁCS 2005

KOVÁCS László: Muszlim pénzek a 10. századi Kárpát-medencében. In: *Csodaszarvas. Östörténet, vallás és néphagyomány*. Szerk. MOLNÁR Ádám. 1 (2005). 35–96.

KOVÁCS 2007

KOVÁCS László: A kora Árpád-kori magyar pénzverés emlékei. Régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) sír-, szórvány- és kincsleleteiről. Megírás közben. (VAH).

KRALOVÁNSZKY 1971

KRALOVÁNSZKY Alán: Székesfehérvár–Romkert. *RégFüz* I:25 (1971). 77–79.

KRAUSE 2002

KRAUSE, Guido: Zur Münzbeigabe in merowingerzeitlichen Reihengräbern. In: *Regio Archaeologica. Archäologie und Geschichte an Ober- und Hochrhein. Festschrift für Gerhard Fingerlin zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Christel BÜCKER – Michael HOEPER – Niklot KROHN – Jürgen TRUMM. Rahden/Westf. 2002. 287–300.

LASZLOVSZKY 1991

LASZLOVSZKY József: Social Stratification and Material Culture in 10th–14th Century Hungary. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. (MAQ XXII). Hrsg. von András KUBINYI – József LASZLOVSZKY. Krems/Donau 1991. 32–67.

MEDGYESI 1993

MEDGYESI Pál: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés (Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht). *HOMÉ* 30–31/2 (1993). 487–511.

MEDGYESI 2002

MEDGYESI Pál: Az Újkígyós, Skoperda-tanyánál feltárt 10–11. századi temetőrészlet (Friedhofsteil aus dem 10–11. Jahrhundert, der bei dem Skoperda-Bauernhof in Újkígyós freigelegt wurde). *BMMK* 23 (2002). 145–217.

MESTERHÁZY 1990

MESTERHÁZY Károly: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben (Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10.–11. Jahrhundert). *ArchÉrt* 117 (1990). 50–57.

MÜLLER 1987

MÜLLER Róbert: 11. századi sír Rezi-Gyöngyösi csárdánál (Ein Grab aus dem XI. Jh. bei der Bauernschenke von Rezi-Gyöngyös). *ZalaiGyűjt* 26 (1987). 75–77, 80–81.

M. NEPPER 1996

M. NEPPER Ibolya: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In: *A honfoglalásról sok szemmel*. Főszerk. GYÖRFFY György. I: Honfoglalás és régészet. Szerk. KOVÁCS László. Budapest 1994. 151–160.

- M. NEPPER 2002 M. NEPPER Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. I–II. (MHKÁS III). Budapest 2002.
- PUSZTAI 1969 PUSZTAI REZSŐ: Pusztasomorja–Tímárdomb. *RégFüz* I:22 (1969). 67.
- REJHOLCOVÁ 1976 REJHOLCOVÁ, Mária: Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej (Gräberfeld aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Hurbanovo-Bohatá). *SlovArch* 24 (1976). 191–234.
- REJHOLCOVÁ 1995 REJHOLCOVÁ, Mária: Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse. *ArchSlov–Mon* 15 (1995).
- ROSKA 1914 ROSKA Márton: Árpádkori temető Várfalván. Cimetière de l'époque des Arpádes à Várfalva. *Dolg* 5 (1914). 125–187.
- Cs. SÓS 1971 Cs. SÓS Ágnes – PARÁDI Nándor: A csátaljai Árpád-kori temető és település. I: Az Árpád-kori temető (The cemetery). *FoArch* 22 (1971). 105–120, 139–140.
- SZABÓ 1964 SZABÓ János Győző: Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn (Gräber aus der Landnahmezeit in Eger-Répástető). *EgriMÉ* 2 (1964). 105–139.
- SZÓKE 1956a SZÓKE Béla: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. *StudSlav* 2 (1956). 119–155.
- SZÓKE–VÁNDOR 1996 SZÓKE M. Béla – VÁNDOR László: Balatonmagyaród-Felső Koloni dűlő. *RégFüz* I:47 (1996). 61.
- TETTAMANTI 1975 TETTAMANTI Sarolta: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). *StudComit* 3 (1975). 79–123.
- TÖRÖK 1962 TÖRÖK Gyula: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *ArchHung* 39 (1962).
- TROGMAYER 1960–1962 TROGMAYER Ottó: X–XII. századi magyar temető Békésen (Ein ungarischer Friedhof in Békés). *MFME* (1960–1962). 9–38.

ABSTRACT

COINS FROM THE HUNGARIAN COMMON CEMETERY OF
MAGYARHOMOROG-KÓNYADOMB FROM THE TENTH-TWELFTH CENTURY
László Kovács

The complete excavation of the common cemetery of Magyarhomorog-Kónyadomb from the tenth-twelfth century uncovered a total of 540 graves. As a result of the excavation 199 coins were found in 145 graves from the period between the reigns of the kings Stephen I (Saint Stephen) and Stephen II (1000–1131). After a discussion of the numismatic features of the coins (types, final dating coin of the grave find, the cropping) the study analyses the archaeological aspects: the distribution of the dead according to age and sex, the amounts of coins in the graves, and the relation of the coins to the other grave furniture. In addition to these I analyse certain unusual burial customs, such as the bending of coins and the inclusion of all, or a selection of pieces of broken coins. During the death rites the coins were used in three forms: as jewellery/decoration, as an *obolus*, hidden in the mouth, or in the fist of the dead, or as other coins thrown in the grave as furniture, the latter two of these usages also perceivable in the same grave. The rich coin find provides a good possibility to trace the horizontal stratigraphy of the cemetery – otherwise either not identified with the contemporaneous settlements, or impossible to identify with these.